Tuinwijk Oost

VISIE BESCHERMD GEZICHT

Gemeente Hilversum 2012

HILVERSUM OOST

Visie beschermd gezicht

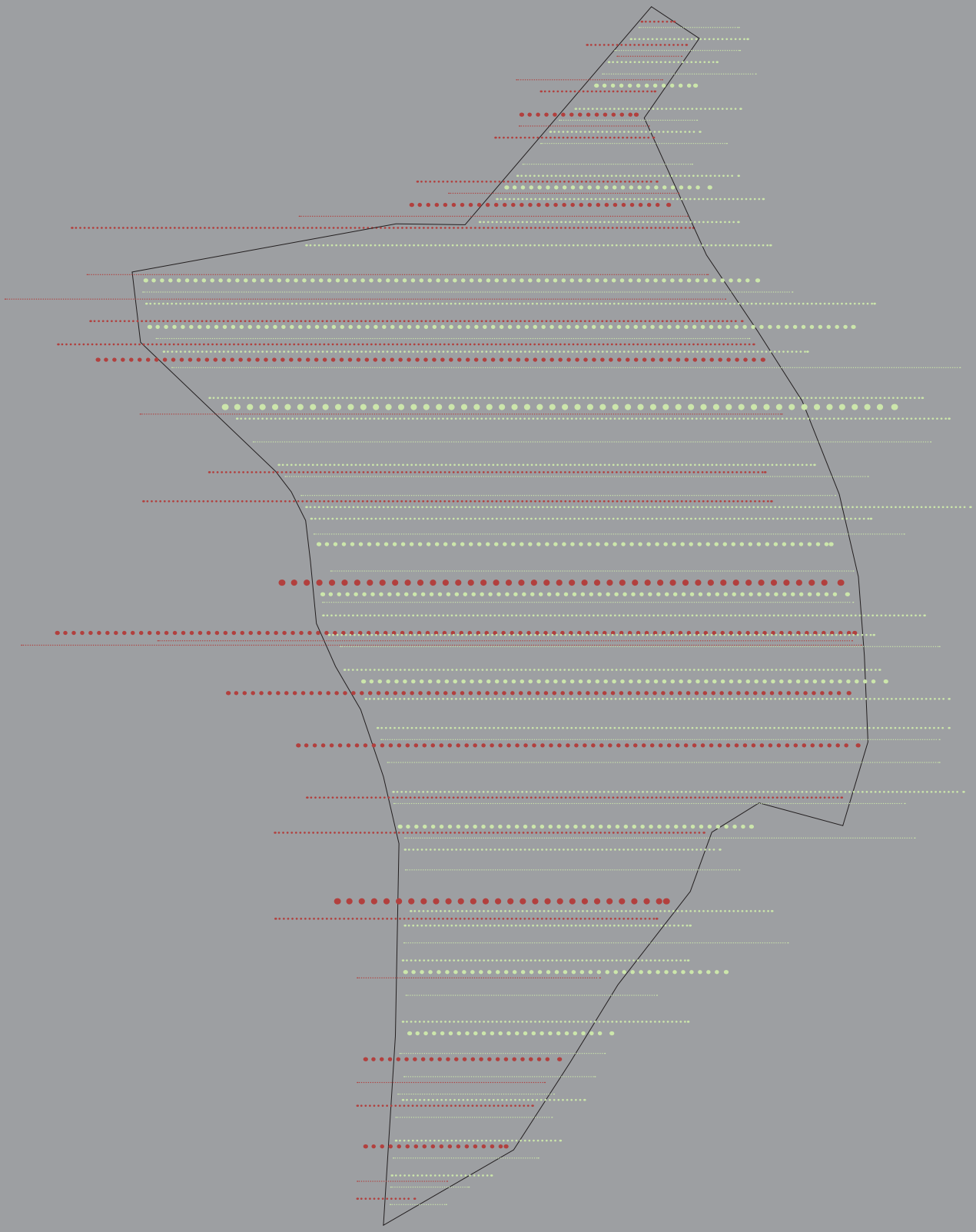

Gemeente Hilversum | Twan Jütte Stedenbouw Architectuur | 2012

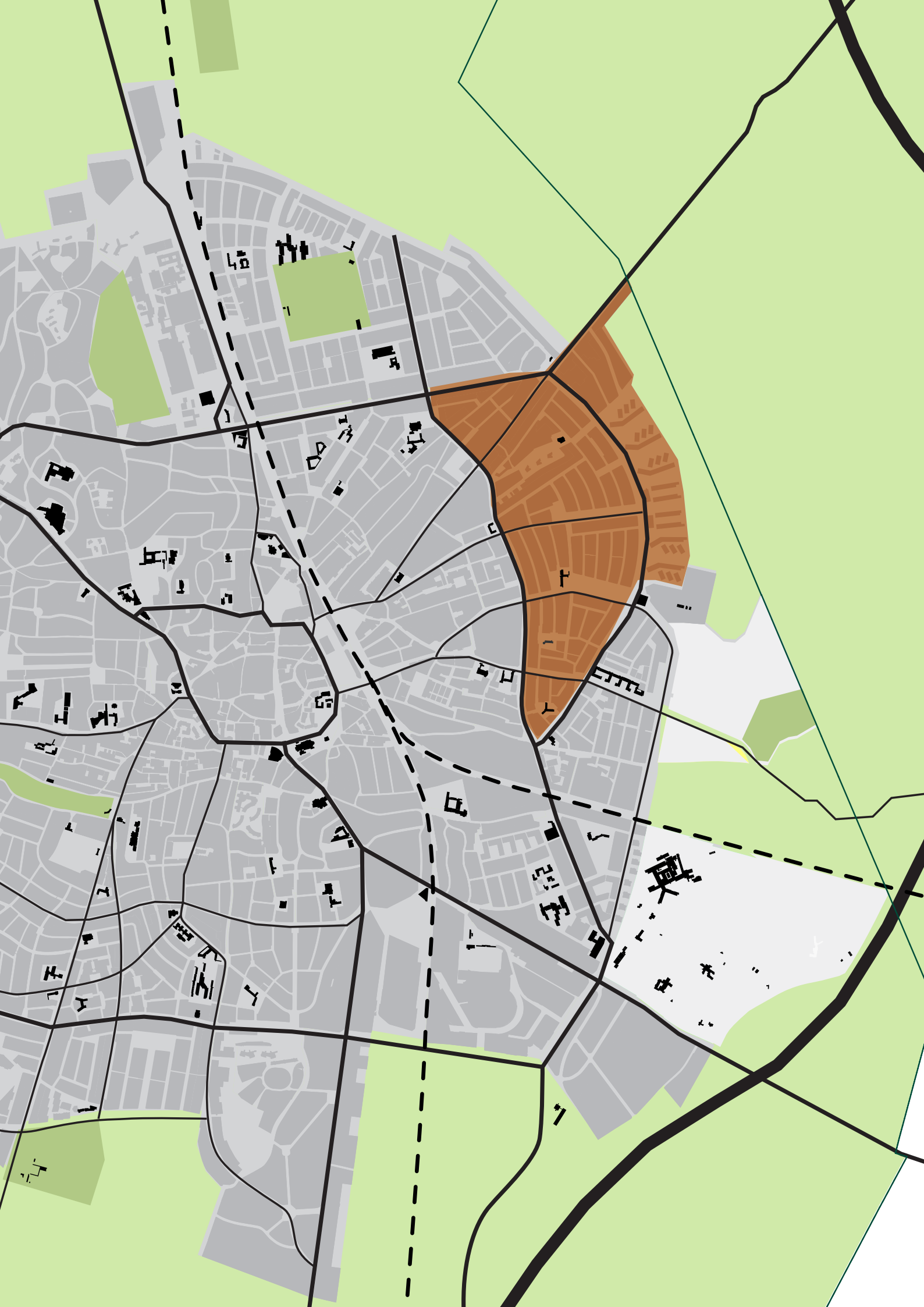

Inhoud

1 Inleiding
Aanleiding en uitgangspunten - 9
Dudok, de stad en de architect - 12
Leeswijzer - 16

2 Stedenbouw en architectuur
Van dorp naar stad - 19
Uitbreidingsplan 1905 - 21
Dudok - 23
De tuinstadbeweging - 24
Uitbreidingsplan 1918 -25
Woningen van gemeentewege - 27
Een beknopte stad - 35
Bestemmen en aansturen - 37
Tuinwijk - 37
Het Kamrad - 38

• **Straten** - 43

3 Visie
Visie op hoofdlijnen - 53
Woning en wijk, natuur en groen - 56
Deelgebieden - 58
Kenmerken - 60
Behouden, verbeteren en accepteren - 61

• **Kaarten** - 65

4 Uitwerking en richtlijnen
Samenhang en vertaling - 81
Uitgangspunten op hoofdlijnen -82
Stedenbouw - 85
Openbare ruimte - 86
Architectuur - 86
Monumenten - 88
Complexen - 90

• **Literatuur** - 97

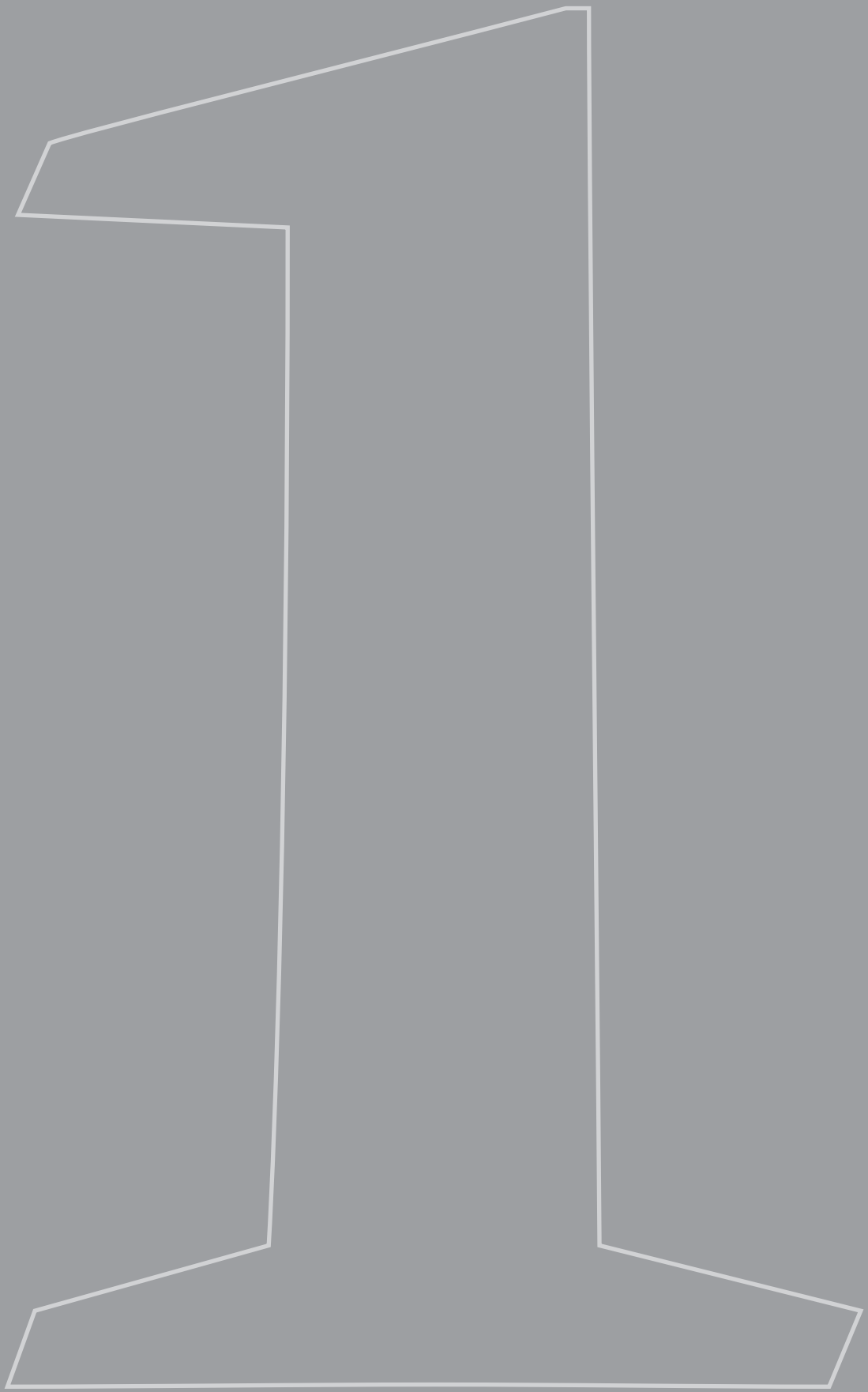

Kamrad in aanbouw gezien vanaf de Kamerlingh Onnesweg

Inleiding

HILVERSUM OOST

In de eerste helft van de twintigste eeuw werd Hilversum een aantrekkelijke woonstad midden in de natuur van Het Gooi. De groei van het dorp viel samen met een uitbreiding van de wettelijke mogelijkheden om de uitbreiding in goede banen te leiden. Met W.M. Dudok had de gemeente een bouwmeester in huis gehaald, die mogelijkheden zag en die ook wist te benutten. Onder zijn regie nam de gemeente niet alleen het voortouw bij de bouw van openbare gebouwen, maar ook in de bouw van volkswoningen. Het zijn de goed bewaarde kwaliteiten van de tuindorpen en tuinwijken uit die periode van groei, die hebben geleid tot de aanwijzing van een beschermd stadsgezicht.

Aanleiding en uitgangspunten

Hilversum Oost is één van de gebieden, die in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project rond 1990 door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (tegenwoordig de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), werden onderzocht om meer inzicht te krijgen in cultuurhistorische waarden. Het besluit van de rijksoverheid Hilversum Oost aan te wijzen als rijksbeschermd gezicht vloeit voort uit de bevindingen van deze inventarisatie. De aanwijzing vindt plaats door de ministers van OC&W en I&M gezamenlijk.

- *Rijksbeschermd stadsgezicht*

In Plan Oost bestaat, zo stelt de Rijksdienst in de toelichting op het besluit tot aanwijzing als beschermd gezicht, een sterke samenhang tussen het stedenbouwkundig ontwerp van Dudok en de evenwichtige en eenduidige architectuur. Uit de toelichting tot besluit tot aanwijzing: ‘Het zowel in structuur als bebouwingsbeeld overwegend gaaf bewaard gebleven gebied is exemplarisch voor Dudoks ideeën over de begrensde groei van Hilversum en de relatie tussen stad en natuur.’
Het is een gebied van nationale waarde. ‘De stedenbouwkundige hoofdstructuur bestaat uit ceintuurbanen, die het gebied begrenzen en de radialen, die de natuur de stad inbrengen. Daartussen liggen de woonstraten, die een besloten karakter hebben door het gebogen beloop en het afwisselende straatbeeld. De samenhang tussen hoofdstructuur en verkaveling wordt versterkt door de eenduidige en evenwichtige architectuur. In het bebouwingsbeeld zijn de drie uitvoeringsfasen van het stedenbouwkundig ontwerp van Dudok duidelijk herkenbaar bewaard gebleven. In het zuidelijk deel overheerst de complexmatige opzet, gebaseerd op de tuinstadgedachte. Ten noorden daarvan is de rechtlijniger opzet van de bebouwing uit de periode 1933-1940 duidelijk te herkennen en het Kamrad vormt de naoorlogse afronding van het gebied.
De bebouwing is grotendeels ontworpen in typische Dudok-stijl met invloed van de Amsterdamse School, De Stijl/Functionalisme en F.L. Wright. De bebouwing van het Kamrad is karakteristiek voor het naoorlogse oeuvre van Dudok. De karakteristieke schoolgebouwen fungeren als oriëntatiepunten in de wijk.’
(Voor de toelichting zie besluit tot aanwijzing RDMZ 25 juli 2008)

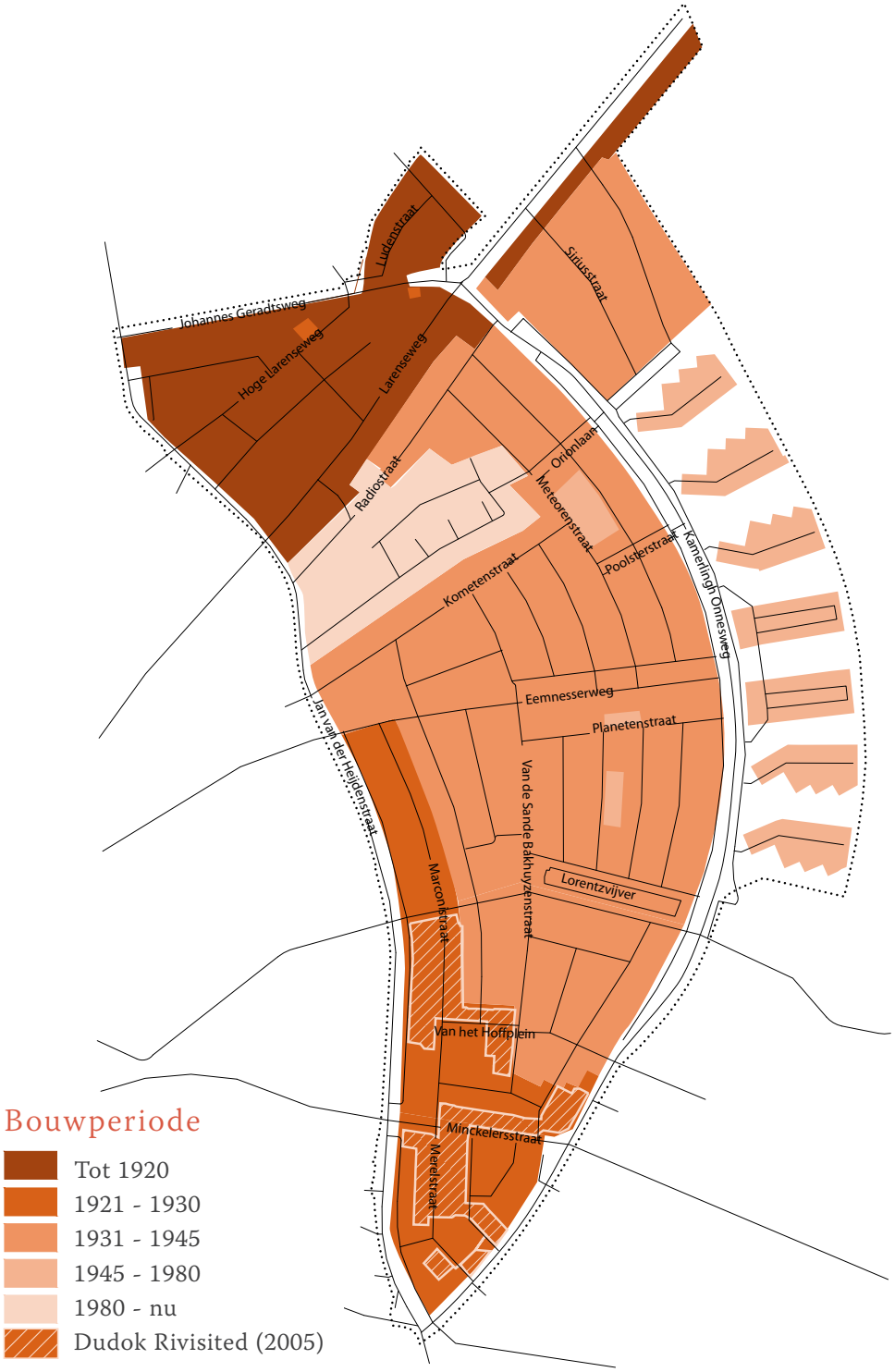
Ludenstraat
Johannes Geradtsweg
Hoge Larenseweg
Larenseweg
Siriusstraat
Radiostraat
Oriënlaan
Meteorenstraat
Poolsterstraat
Kamerlingh Onnesweg
Kometenstraat
Eemnesserweg
Planetenstraat
Jan van der Heijdenstraat
Van de Sande Bakhuyzenstraat
Marconistraat
Lorentzvijver
Van het Hoffplein
Minckelersstraat
Merelstraat
Bouwperiode
Tot 1920
1921 - 1930
1931 - 1945
1945 - 1980
1980 - nu
Dudok Rivisited (2005)

Beschermd gezicht Hilversum Oost

• *Uitgangspunten*

Uitgangspunt voor de aanwijzing is het beschermen van de waarden van het gebied. Typerend zijn volgens de Rijksdienst de overwegend gaaf bewaard gebleven stedenbouwkundige hoofdstructuur met ceintuurbanen, radialen en licht gebogen woonstraten. Deze structuur is aangelegd naar ontwerp van W.M. Dudok en vertoont een sterke samenhang met de grotendeels eenduidige architectuur naar ontwerp van verschillende architecten.
Binnen deze samenhang is ruimte gezocht om verschillende woningtypen onder te brengen zoals volkswoningbouw in tuindorpen, halfopen blokken met middenstandswoningen en langs de oostrand zelfs de gestapelde appartementen en korte woningrijen van het Kamrad. Op bijzondere plekken in het plan staan markante schoolgebouwen, die net als de appartementen door hun situering, bouwmassa en silhouetwerking beeldbepalend zijn.

Van vergelijkbaar belang is het openbare groen van de lanen en plantsoenen langs de radialen als overgang van het verstedelijkt centrum naar het natuurgebied aan de oostzijde van de stad. Het besloten karakter van de flauw gebogen woonstraten met verspringende rooilijnen van de bebouwing en de bijbehorende voortuinen met hekjes en gemetselde muurtjes als erfafscheiding, bijzondere hoekoplossingen en beëindiging van de woonblokken wordt eveneens genoemd. Op het gebied van de architectuur is de overwegend gaaf bewaard gebleven architectuur in de trant van Dudok met sterk horizontale geleding en verticale accenten. De Rijksdienst noemt een grote mate van eenduidigheid in hoofdvorm, detaillering en materiaalgebruik als waardevol. De architectonische en stedenbouwkundige verbijzondering zoals schoorsteenvlakken, dakoverstekken en lage dakhellingen, poorten als ontsluitingen van de woonblokken of dwarsverbinding tussen de straten zijn architectonische elementen, die de sfeer van de tuinwijk mede bepalen.

Een aanwijzing moet worden geëffectueerd in een bestemmingsplan, dat als zodanig moet worden goedgekeurd door het rijk. De aanwijzing heeft ook gevolgen voor andere beleidsterreinen zoals welstand en monumenten. De gemeente heeft er daarom voor gekozen een visie op te stellen, waarin de waarden zijn uitgewerkt. Het voorstel tot aanwijzing ging gepaard met de opmerking, dat in het bestemmingsplan meer gedetailleerde voorschriften wenselijk zijn voor de bebouwing. In de plankaart werd een meer gedetailleerde bouwvlakbepaling gemist. Hiermee kan recht worden gedaan aan het behoud van de bebouwing met de karakteristieke rooilijnen en bebouwingscontouren. Ook is een nadere aanduiding van waardevolle elementen in de openbare ruimte gewenst, zoals beeldbepalend water en groen. Hierbij valt naast de Lorentzvijver te denken aan perken, plantsoenen, bermen, pleinen en laanbeplanting. Een aanduiding van ensembles, zichtlijnen en stedenbouwkundige accenten werd eveneens genoemd. Met deze

visie wil de gemeente antwoord geven op deze vragen in de vorm van uitgangspunten en richtlijnen. De visie vormt de basis voor het op te stellen beschermde bestemmingsplan, aanpalende richtlijnen en uitgangpunten.

• *Begrenzing en aansluiting op de omgeving*

Het gebied ligt oostelijk van de Jan van der Heydenstraat tegen het natuurgebied van de heide tussen Hilversum en Laren. Het te beschermen deel van de stad wordt in grote lijnen begrensd door Het Kamrad, de Kamerlingh Onnesweg, Jan van der Heydenstraat, Johannes Geradtsweg, Larenseweg en het buitengebied ten oosten van het Kamrad.
Tuinwijk Oost bestaat uit delen, die op verschillende manieren aansluiten op de omgeving.
Het deel langs de radialen ter hoogte van de Larenseweg is een voortzetting van lintbebouwing afgewisseld met een kleinschalige aanzet tot seriematige woningbouw, die in de richting van de Hoge Larenseweg verschuift naar een tuindorpachtige opzet. Langs de Jan van der Heydenstraat sluit het beschermd gezicht naadloos aan op de tuindorpen van de Electro- en de Vogelbuurt.
Het zuidelijk deel van het gebied is een vergelijkbaar tuindorp. In het middendeel is sprake van een tuinwijk die, via groene assen die doorlopen tussen de gebouwen van het Kamrad, zijn verbonden met het buitengebied. De invulling van het terrein van de Nederlandsche Seintoestellen Fabriek tussen de Sein- en Zenderstraat is recent. Het Kamrad sluit aan op het groen van de heide.

Dudok, de stad en de architect

Van grote invloed op de tuinwijk is de regie, die W.M. Dudok vanaf 1915 voerde over de uitbreiding van Hilversum. Hij was als directeur Publieke Werken verantwoordelijk voor het maken van de uitbreidingsplannen. Als architect tekende hij voor de gemeente openbare gebouwen, maar hij wist het bestuur ook te overtuigen van de noodzaak zelf de volkswoningbouw ter hand te nemen. In 1928 werd Dudok benoemd tot gemeentearchitect. Dudok werkte op verschillende schaalniveaus tegelijk aan een nieuwe stad. Eerst heelde hij de bestaande bebouwing aan met tuindorpen en met het uitbreidingsplan dat in 1934 werd vastgesteld, werkte hij aan de afronding van de stad. Zijn werk in Hilversum Oost is exemplarisch voor de ontwikkeling van zijn denken en de samenwerking met andere architecten.

• *Stedenbouwkundig plan en architectonische opgave*

Dudok ziet zich in Hilversum voor uitdagingen gesteld, waarvoor hij in ieder geval praktische oplossingen moet vinden. Eén van zijn grote verdiensten is de manier waarop hij daarbij tegelijkertijd de stad als geheel benaderde en daarin architectonische opgaven wist te integreren. De

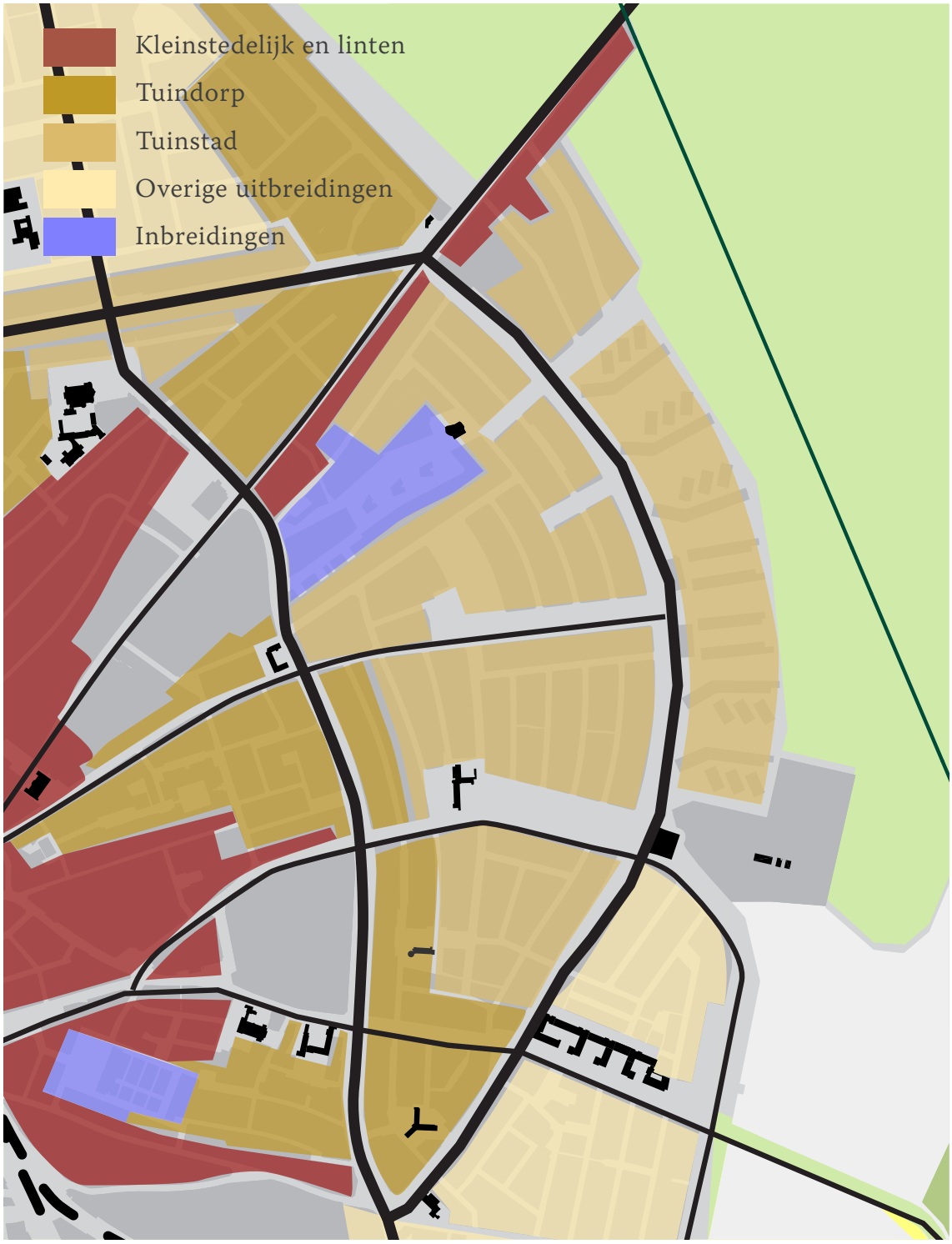
Kleinstedelijk en linten
Tuindorp
Tuinstad
Overige uitbreidingen
Inbreidingen

Beschermd Stadsgezicht Oost
Legenda
Beschermd Stadsgezicht
Monument
Woning
Perceelgrens

architectuur van de buurten en wijken is onlosmakelijk verbonden met de stedenbouwkundige opzet, het ontwerp van de gebieden staat in direct verband met de bouwmassa en de verder architectonische uitwerking.
'In den stedenbouw ligt een architecturale opgave besloten', stelt Dudok als hij vlak na de oorlog zijn gedachten over de verhouding tussen stedenbouw en architectuur laat gaan. Het is een stelling, die niet los te zien is van zijn ervaring in en visie op Hilversum. De architectonische vorm geeft het stedenbouwkundig werk zijn uiteindelijke waarde. 'Wij erkennen, dat het stadsplan, op deze wijze voorbereid, de vrijheid van de medewerkende architecten beperkt, maar ligt dit niet besloten in de gemeenschappelijke doelstelling, een goede en schoone stad te bouwen? Die schoonheid is immers niet toevallig. Zij berust op herhaling en afwisseling, te juister plaatse, in de juiste mate en over deze elementen moet een gaaf stadsplan zich niet twee- doch wel degelijk driedimensionaal uitspreken.'

'Het is begrijpelijk', zo stelt hij in 1951 als hij zijn licht laat schijnen over de manier waarop plannen tot stand komen, 'dat er geen belangrijk stedebouwkundig plan kan ontstaan zonder veler medewerking: een zó gecompliceerd en veelzijdig probleem kan alleen maar door een "team"-werk tot stand worden gebracht. Maar dat betekent natuurlijk helemaal niet dat zo'n ingewikkeld plan kan worden "bij-elkaar gebabbeld". Als de verhoudingen goed zijn - en persoonlijk heb ik daar niet over te klagen gehad - ontstaat er een mooie samenwerking, want verstandige mensen die van goeden wille zijn om een gezamenlijk doel te bereiken, weten daartoe in de regel wel de gelukkige sfeer te scheppen. En zij begrijpen (... dat ...) één man tenslotte de greep moet doen naar die synthese der verschillende facetten, naar die harmonische samenhang, die het werk tot een hoger plan brengt.'

'Hilversum', blikt Dudok in 1953 terug op zijn werk, 'is een typisch voorbeeld van een snel groeiende en welvarende gemeenschap. Sinds ik er met mijn werkzaamheden ben begonnen, heeft de bevolking zich van 35.000 tot 100.000 zielen uitgebreid. Als gevolg hiervan vergde het stedenbouwkundige gedeelte van mijn werk de meeste aandacht. (...) Als gevolg van het feit, dat de gemeente was begonnen met het bouwen van arbeiderswoningen voor haar vrij uitgebreide arbeidersbevolking, werd ik in staat gesteld het uitbreidingsplan in die wijken uit te voeren. Toen gebeurde er iets eigenaardigs. Ik behaalde onverwacht en ongekend succes met deze eenvoudige arbeiderswijken. (...) Ik begreep onmiddellijk dat dit succes absoluut niet bewees dat ik een goed architect was, maar dat het blijkbaar een uitzondering was indien er met gewone huizen een harmonisch geconstrueerde nederzetting werd gevormd, waarin bepaalde speciale gebouwen op de juiste plaats stonden.' Het is dit effect, dat onderwerp is van deze visie.

Leeswijzer

Welke waarden in het gebied aanwezig zijn, de wijze waarop deze elkaar versterken en de manier waarop deze kunnen worden beschermd wordt toegelicht in deze visie.
Het tweede hoofdstuk bevat de historische context en beschrijft de totstandkoming van de stedenbouw en architectuur in Hilversum Oost. Het beschrijft de grondslagen van de verschillende uitbreidingsplannen en de manier waarop Dudok en anderen deze nader hebben weten in te vullen. Aan de hand van tekeningen en beschrijvingen geeft dit hoofdstuk ook inzicht in bijzondere eigenschappen van openbare ruimte en bebouwing.

Na hoofdstuk twee volgen analysetekeningen van een drietal straten, waarop het kappenlandschap en de bebouwingsprofielen in beeld zijn gebracht.

Het derde hoofdstuk beschrijft de visie op de cultuurhistorische waarden van het gebied. Het bevat een kaart, waarin de belangrijkste elementen die het gebied structureren zijn weergegeven en een toelichting daarop. De kernwaarde van het gebied is het goed behouden straatbeeld, waarin het stedenbouwkundig plan samenkomt met de architectonische uitwerking en de inrichting van de openbare ruimte. Hierin komt de regie van Dudok sterk naar voren. Van dit straatbeeld wordt beschreven welke elementen het behouden waard zijn, welke eigenschappen niet meer voldoende uit de verf komen en versterkt zouden kunnen worden en wat in cultuurhistorisch opzicht hoogstens acceptabel is.

Als overgang naar het vierde hoofdstuk zijn analysekaarten opgenomen. Deze kaarten zijn opgenomen om deelaspecten van de visiekaart nader toe te lichten.

Het vierde hoofdstuk is een uitwerking van de waarden en geeft uitgangspunten op hoofdlijnen en deelaspecten voor de omgang met de waarden in het gebied.

Een lijst met gebruikte literatuur en bronnen is opgenomen als bijlage.

Entree tot ensemble Plataanstraat met massaaccent en doorgaande laanbeplanting

Stedenbouw en architectuur

EEN TUINWIJK ALS STADSRAND

Bij de aanstelling van W.M. Dudok als directeur Publieke Werken was Hilversum een uit zijn krachten groeiend dorp met aan de oostzijde een weinig geordend gebied met fabrieken en arbeiderswoningen langs oude landwegen. De wettelijke verplichting een uitbreidingsplan op te stellen viel samen met de behoefte deze groei in goede banen te leiden. Dudok maakte stedenbouwkundige plannen, ontwierp vele openbare gebouwen en daarnaast ruim 1.600 woningen. Waar hij begon met het realiseren van deelplannen in de vorm van tuindorpen met arbeiderswoningen, werkte hij in de loop der jaren naar een afronding van Hilversum als stad in het groen. Het uitbreidingsplan van 1933 was gedacht als een beëindiging en gericht op de voltooiïng van de stad, waarbij de stervormige plattegrond als gevolg van het bouwen langs uitvalswegen werd omgebouwd naar een bloemvormige met wijken tussen radialen. Hilversum moest zich ontwikkelen als tuinstad met ruime (villa)bebouwing voor forensen en de nabijheid van natuur als troefkaart uitspelen. Dit hoofdstuk gaat in op de plannen voor Tuinwijk Oost en de regie die Dudok op zich nam.

Van dorp naar stad

De groei van Hilversum rond de wisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw leunde in eerste instantie op twee pijlers, die beide samenhingen met industriële ontwikkeling, betere voedselvoorziening en bevolkingsgroei. Tot diep in de negentiende eeuw was Het Gooi landelijk gebied op arme zandgrond. Het lag enigszins geïsoleerd tussen steden als Amsterdam, Utrecht en Amersfoort. Met het spoor werd het gebied ontsloten. De villaparken aan de noordwestzijde van Hilversum zijn gebouwd voor de steeds grotere groep rijke stedelingen op zoek naar een aangename woonomgeving. Dit is de eerste pijler van de groei. De tweede is de goedkope arbeid. In het armere gebied verschenen werkplaatsen en fabrieken met daarnaast arbeiderswoningen, die in veel gevallen beter als krot konden worden getypeerd. Deze krotwoningen moesten worden geruimd en vervangen door goede woningen. Het is deze pijler, die de stad in wording aan de zuid- en oostzijde laat groeien. In een later stadium nemen de vervoersmogelijkheden verder toe en de kosten zover af, dat Hilversum aantrekkelijk wordt voor forensen. De woningen die in de jaren dertig werden gebouwd, zijn voor een behoorlijk deel gericht op deze doelgroep. Deze ruime woningen veroorzaakten ook verhuisstromen binnen de stad.

- *Woningwet*

De oudste uitbreidingen verschijnen langs bestaande wegen en paden, zoals dat ook in het preindustriële tijdperk gebeurde. In Oost zijn dat onder meer de Hoge Larenseweg, Larenseweg, Eemnesserweg en Kleine Drift. Het waren zandwegen van het dorp naar de heide en andere dorpen. Het was groei zonder planning. De werkplaatsen en woningen stonden door elkaar. De ordening was voor een groot deel afhankelijk van eigendomsgrenzen en oogde vaak toevallig. Met de Woningwet in 1901 en de inwerkingtreding daarvan in 1902 bekommerde de rijksoverheid zich om de volkshuisvesting. Eén van de doelen van de wet was een halt toe te roepen aan de bewoning van slechte woningen en het bevorderen van de bouw van goede woningen. Ook wilde de rijksoverheid met uitbreidingsplannen wildgroei voorkomen.

Stedenbouw

Uitbreidingsplan 1905

Een afgerond uitbreidingsplan

De belangrijkste maatregelen om een eind te maken aan bestaande slechte woonomstandigheden waren de mogelijkheid eigenaren/verhuurders te verplichten verbeteringen uit te voeren, woningen onbewoonbaar te verklaren en zelfs krotten te onteigenen of te laten slopen. Om nieuwe misstanden te voorkomen werd het gemeenten verplicht een bouwverordening op te stellen met voorschriften voor nieuwbouw. In combinatie met het verbod zonder vergunning te bouwen, kregen gemeenten de mogelijkheid de kwaliteit van de bebouwing te controleren. Verder werden gemeenten in staat gesteld de groei van kernen in goede banen te leiden met uitbreidingsplannen.
Het toezicht op de naleving van de Woningwet kwam te liggen bij de gemeentelijke en regionale gezondheidscommissies, die met ruime bevoegdheden een sterke positie kregen als tegenspeler en adviseur van het gemeentebestuur. Ter stimulering van goede woningbouw werd een regeling tot stand gebracht, waarmee financiële steun mogelijk werd voor erkende woningbouwverenigingen en bouwmaatschappijen die uitsluitend in het belang van de volkshuisvesting werkzaam waren.

Uitbreidingsplan 1905

Het eerste uitbreidingsplan van Hilversum van gemeentearchitect P. Andriessen was een poging de groei van Hilversum in goede banen te leiden. Het werd vastgesteld op 27 juni 1905. Dit plan was echter niet helemaal het antwoord op de uitdaging waarvoor de gemeente zich zag gesteld: de verandering van een dorp op de heide naar een woon- en industriestad. Andriessen bleef zoveel mogelijk binnen de begrenzingen van de bossen en heidevelden rondom Hilversum, die de eigendomsverhoudingen weergaven.

- *Kenmerken*

Het uitbreidingsplan is een globaal stratenplan met functiezones. Het ontwerp maakt gebruik van een ontsluitingssysteem met straat- en ceintuurwegen. Daartussen geeft Andriessen plekken aan voor fabrieken, arbeiderswoningen en andere typen bebouwing. De bouwblokken zijn tenminste 40 meter diep. Voor parken is vanwege de vele natuur in de buurt geen ruimte gereserveerd. Wel tekent hij straten met een groen profiel. De rooilijnen liggen op enige meters van de weg, waarmee aan de voorzijde van de woningen een strook is gereserveerd voor de aanleg van voortuinen. In de arbeiderswijken moet deze zogeheten ‘meerdere breedte’ een maat hebben van minstens 4 meter. Hiermee probeert Andriessen aan te sluiten op het landelijke en afwisselende karakter van de gemeente. Om eenvormigheid te vermijden stelt hij voor rechte straten te vermijden.

- *Kritiek*

Het uitbreidingsplan van 1905 gaf geen overtuigend uitzicht op een harmonische stad. De commissie die belast was met de beoordeling van het plan had meerdere punten van kritiek. Ook de leden van het Utrechtse Architectura en Amicitia waren er niet over te spreken. Het plan miste

in hun ogen een algemene visie. In de kritiek klinkt door, dat er meer gebruik moest worden gemaakt van eigentijdse stedenbouwkundige inzichten en ontwerptechnieken.
Het plan was in de ogen van de critici ondoordacht. Het had een onduidelijke hoofdstructuur en een onsamenhangend stratenplan, waarin het verloop van de oude kom naar nieuwe wijken onduidelijk was. Oriëntatiemogelijkheden ontbraken. Er waren geen zichtlijnen of assen. Er was bijvoorbeeld geen gebruik gemaakt van torens om het stratenplan op uit te lijnen. Pleinen ontbraken en daarmee de mogelijkheid om met grotere openbare gebouwen architectonische stadsbeelden te ontwerpen. Zij stelden voor in de projecten de plek van openbare gebouwen, (speel)pleinen en scholen direct vast te leggen. De bebouwing moest warm, dankbaar en welgemeend zijn. Tot slot hield het plan ook geen rekening met het natuurschoon.
Het uitbreidingsplan van Andriessen was zowel voor de beoordelingscommissie als voor vakbroeders, zo stelden zij met deze kritiek, niet opgesteld volgens de regelen der kunst. Het was teveel ad hoc om dorp en stad overtuigend tot een nieuw geheel om te smeden.

1e complex van de Erfgooiers

1e complex Volksbondbouwvereniging

- *Eerste complexen*

De eerste woningbouwcomplexen in Oost werden gerealiseerd op basis van het uitbreidingsplan van Andriessen. In opdracht van de eerste woningbouwvereniging in Hilversum, de Volksbondbouwvereeniging Hilversum, ontwierpen de architecten C. de Groot en E. Verschuyl in 1913 een complex met 54 arbeiderswoningen aan de Larenseweg en de Conradstraat. De 7 vierdubbele en 13 dubbele woningen werden vergezeld van 27 vrijstaande, dubbele schuurtjes. De woningen hebben de stilistische kenmerken van de vroeg 20e-eeuwse overgangsarchitectuur. De ontwerpen hebben een symmetrische opzet. De afwerking is eenvoudig. De woningen hebben gemetselde gevels in betaalbare baksteen voorzien van een geleding met rollagen en een enkele eenvoudige versiering zoals de ruitvormige baksteendecoratie van de dubbele woningen. De uitkragende daken zijn voorzien van rode pannen. Tussen 1916 en 1918 realiseerde de Bouwvereniging van `Erfgooiers' een complex met 96 woningen en 2 winkelhuizen rond het Erfgooiersplein. Het stedenbouwkundige ontwerp en de architectuur zijn van de hand van huisarchitect J.H. Slot. De woningblokken van dit woningcomplex zijn met een vrij grote tussenruimte en met ten opzichte van elkaar verspringende rooilijnen geplaatst. Ze staan voor een groot deel schuin ten opzichte van elkaar en zijn gebouwd in de voor die tijd gangbare sobere stijl. De gevels zijn opgetrokken in schone baksteen met vensters voorzien van bovenramen. De zadel- en schilddaken kragen uit. De twee aan twee staande deuren in de voorgevels zijn overluifeld. De woningblokken zijn aan straatzijde voorzien van erfafscheidingen in de vorm van gemetselde tuinmuurtjes.

Dudok

In 1914 was het tijd om het uitbreidingsplan te herzien. De gemeente was doordrongen van de noodzaak, dat het plan aan hogere eisen zou voldoen. Er moest, zo heerste de gedachte, schoonheid in het plan worden gebracht. Hiermee sluit Hilversum aan bij de gedachte, die de Utrechtse wethouder Fockema Andreae in zijn standaardwerk *Hedendaagsche Stedenbouw,* op pagina 27 verwoordde. 'Al heeft eene stad nog zooveel verdiensten - perfecte rioleering, uitstekend drinkwater, degelijke woningen, goede verkeerswegen, zelfs lage belastingen! - als zij leelijk is, mist zij het voornaamste'. Voorts wilde de gemeente, dat het uitbreidingsplan in onderdelen uit te werken zou zijn. Ook moest het plan aansluiten op de plannen van de naburige gemeenten en worden beoordeeld door een Schoonheidscommissie. De kritiekpunten op het vorige plan werden eisen tot verbetering. Ondertussen namen woningbouwverenigingen het initiatief tot het ontwerpen en oprichten van woningcomplexen. Het gemeentebestuur stond voor de opgave deze een plaats te geven op het grondgebied van de gemeente. Ze moesten op de dorpskom en op elkaar aansluiten.

- *Een bekwaam stedenbouwkundig architect*

Het gemeentebestuur oriënteerde zich in den lande en raakte ervan overtuigd, dat de opdracht in handen van een bekwaam stedenbouwkundig architect moest worden gegeven. In de woorden van Fockema Andreae moest deze optreden als criticus en veldheer tegelijkertijd. 'Hij weegt de voorgedragen belangen tegen elkander af, wijst aan elk der bijgebrachte argumenten zijner plaats aan, en legt daarbij ook het gewicht zijner eigen persoonlijkheid in de schaal. Hij tenslotte is het, die als allesbeheerschend leider de beslissingen moet nemen en uit den chaos van gegevens, adviezen en inzichten een doelmatig en schoon geheel te voorschijn moet brengen.'
De zoektocht van het bestuur leidde naar Willem Marinus Dudok, die op dat moment in dienst was van de gemeente Leiden. In 1915 kreeg hij in Hilversum een aanstelling als directeur Publieke Werken, een functie die hij tot 1928 bekleedde. Van dat jaar tot 1954 was hij gemeentearchitect.
Dudok trof een kern waar veel uit stedenbouwkunstig oogpunt bedorven genoemd moest worden. 'Hij miste duidelijkheid, orde, de architecturale zwaartepunten, contrastwerking, mooie vergezichten, plantsoenen als architectonische rustpunten van grote waarde', zo viel op 30 juli 1915 te lezen in het gemeenteblad van Hilversum. Het was 'een stad die zich niet ontwikkeld had langs wel overwogen lijnen van geleidelijkheid, volgens een doelbewust plan, maar volgens (toevallige) belangen.' De verwachting werd uitgesproken, dat een nieuw uitbreidingsplan in overeenstemming zou zijn met de 'tegenwoordigen stand der stedenbouwkunst'.
Ook de architectuur van de Hilversumse bouwplannen was minderwaardig. Het werk van de architecten kwam in esthetisch opzicht vaak niet boven het werk van de revolutiebouwers uit. Dudok prees het gemeentebestuur dat zij niet aan de realisatie van dergelijke plannen wilde meewerken.
Als directeur Publieke Werken had Dudok een groot aantal handvatten om de bestaande, onsamenhangende ruimtelijke ordening om te vormen tot een doordacht, fris en regelmatig uitbrei-

dingsplan. Als de ontwikkeling vanuit praktische, economische, technische en sociale behoeften werd aangevuld met het esthetische aspect zou een geheel van schoonheid en bruikbaarheid ontstaan. Van fundamenteel belang was in dat verband in ieder geval de verbetering van de woningvoorraad, waartoe ook het opruimen van de vele krotwoningen behoorde.

De tuinstadbeweging

Dudok haalde zijn inspiratie uit Engelse en Duitse voorbeelden van (tuin)stedenbouw, maar gebruikte ook de aanwijzingen uit *De Hedendaagsche Stedenbouw* van Fockema Andreae.

- *De Hedendaagsche Stedenbouw*

In zijn eerste rapport over de Hilversumse volkshuisvesting verwijst Dudok naar Fockema Andreae. Hij citeert, dat de stedenbouwer de stad zo mooi mogelijk moet maken. In het tweede hoofdstuk met de titel 'De omvang en de verschillende zijden van het vraagstuk' noemt Fockema Andreae bouwstenen voor de stedenbouw. Hij wijst op de belangen van het verkeer, de hygiene van zowel de openbare ruimten als van de woningen, de sociale zijde met onder meer de betaalbaarheid van kleine woningen, de economische zijde, het technisch oogpunt met de weg als ingenieursopgave, de veiligheid, het stadsschoon met monumenten en stadsaanleg en niet in de laatste plaats op de financiële kanten van de stedenbouw. Tegelijkertijd waarschuwt hij tegen puur functioneel, technisch en financiëel denken.

Voor Fockema Andreae 'komt het bovenal nog hierop aan, om alle combinaties met elkander in verband te brengen en samen te passen tot één goed geheel. Met andere woorden,' stelt hij op pagina 65 en 66, 'geen deel van de stad mag, als het goed zal zijn, geheel op zich zelf beschouwd worden, zonder verband met andere deelen; de geheele stad moet, in haare uitbreiding, een goed sluitend organisch geheel vormen; juiste verhoudingen zoomin als sprekende contrasten en fijne nuances mogen ontbreken. Om dit ideaal nabij te komen, is noodig, dat de stedenbouwer over veel talent en smaak beschikt en de omstandigheden hem gunstig zijn.' Bewoners moeten volgens Fockema Andreae trots kunnen zijn op hun mooie stad. Dudok onderschrijft deze stelling en geeft aan, dat Hilversum later niet onbedorven genoemd mag worden. Dat men zal zeggen: het bouwersgilde heeft niets vergeten en het heeft niets geleerd.

Dudok vergelijkt Hilversum met tuinsteden in het buitenland en merkt op, dat het van het grootste belang is krotten te ruimen. Hij wil de armste bewoners een dak boven het hoofd bieden. De huurprijs van nieuwe woningen moet daarom laag zijn, de woningen klein. De activiteiten die de Hilversumse woningbouwverenigingen ontplooien, ziet hij niet als goed voorbeeld. De terreinen sluiten niet goed aan op de stad en ook de kwaliteit van bouwen is niet goed genoeg. Bovendien bouwen zij niet voor de armsten en leidt hun aanpak niet tot krotopruiming. Van recente woningen tussen de Hilvertsweg en Begoniastraat noemt hij de achtergevels 'slecht verzorgd'. Om verdere ongelukken te voorkomen, stelt hij voor nieuwbouw uit te stellen tot zijn uitbreidingsplan in voorbereiding gereed is.

De hand van Dudok

• *Die Gartenstadtbewegung*

In de ogen van Dudok is Hilversum niet bij de tijd. In een rapport over een bouwplan ten westen van de Larenseweg gaat hij uitvoerig in op de breedte van wegen naar aanleiding van een advies gegeven door de gezondheidscommissie. Het spijt hem, dat hij deze met de beginselen van 'de hedendaagsche steden-bouwkunst' bekend moet maken. Hij noemt het streven naar brede wegen ouderwets. Met smalle wegprofielen is meer te bereiken. Met een geringe breedte zijn fraaie wijken te bouwen met een intiem karakter. Door wegen smaller te maken kan de gemeente het zich veroorloven pleintjes aan te leggen en in speelplaatsen te voorzien. Hij verwijst onder meer naar Kampfmeyers *Die Gartenstadtbewegung*, waarin een pleidooi is opgenomen voor een geringe wegbreedte.

Kampfmeyers boek geeft voorbeelden van tuinsteden waaronder Margarethenhöhe in Essen, waar de straten ook zichtlijnen zijn. Ook de tuinstad van Bonn hoort tot de voorbeelden. Hier zijn geen bochtige weggetjes getekend, maar rechte straten met verspringende rooilijnen en op het eind een plein of een poort. Het zijn ontwerpmiddelen, die voor Dudok als inspiratie lijken te hebben gediend voor zijn eerste uitbreidingsplannen.

Uitbreidingsplan 1918

Het ontwerpen van een nieuw uitbreidingsplan was een van de eerste opdrachten, waaraan Dudok begon bij zijn aanstelling in Hilversum. Het accent lag daarbij op de vestiging van nieuwe industrie en de bouw van arbeiderswoningen. In 1918 bood Dudok het plan aan. Hij vertaalde daarin grootstedelijke en nationale thema´s naar de schaal en karakteristiek van Hilversum. In de aanbiedingsbrief van 8 juni geeft hij een uitgebreide toelichting, waarin hij aandacht besteedt aan de principes van het plan. Hij stelt allereerst rekening te hebben gehouden 'met het karakter van de bestaande bebouwing, vooral in de verschillende kwartieren, welke thans den rand van het bestaande gedeelte vormen. Daartoe was te meer aanleiding omdat, hoevele fouten in de bestaande bebouwing onzer gemeente ook mogen voorkomen, de algemeene distributie der verschillende soorten bebouwing, zooals fabrieksterreinen, arbeiderskwartieren en villaparken, zich vrij logisch blijkt te hebben ontwikkeld.'

Hij vervolgt zijn betoog met de opmerking, dat een plan niet te ver in details moet worden uitgewerkt. 'Een tweede middel, om aan het plan een zekere mate van levenskracht te verschaffen, waardoor het tot op zekere hoogte ook tegen niet te voorziene toekomstinvloeden bestand zal zijn, bestaat daarin dat men niet te zeer in details treedt: wie zoo weinig mogelijk voorspelt, zal zich zoo weinig mogelijk vergist hebben. Ik houd er dan ook in het algemeen absoluut niet van, om in een uitbreidingsplan, zooals veelvuldig geschiedt, direct aan te geven, waar de verschillende openbare gebouwen moeten staan.'

Dudok pleit hiermee niet alleen voor een zekere mate van flexibiliteit. Hij geeft aan het plan niet te willen vastleggen op monumentale gebouwen, maar gebruik te maken van de situatie die hij aantrof. Toch mag het plan daarmee niet willekeurig worden genoemd. 'Wanneer men dit project nader beschouwt, dan zal men zien, dat het lang niet zoo willekeurig in elkander is gezet, als men misschien oppervlakkig zou aannemen, doch dat er veeleer een grote gebondenheid in het plan valt op te merken, ja zelfs, dat het schema, de geheele opzet en de detailleering in sommige deelen eenvoudig zóó moesten zijn en niet anders konden. Men zal tot die erkenning vooral komen, als men nagaat, dat de bestaande dorpskom tal van fouten vertoont, speciaal ter zake van het wegennet, waaraan men zich nu eenmaal had aan te passen. Waar in de eerste plaats is gezocht naar een natuurlijke, vloeiende aansluiting aan het bestaande, en het een groote fout zou geweest zijn om los daarvan een nieuwe stadsgordel te projecteeren, bestond er weinig aanleiding tot het ontwerpen van een zeer regelmatig en monumentaal plan.'

Het derde principe warmee hij rekening wilde houden was 'de onderscheiding tusschen verkeersstraten en bouw- of woonstraten. Bij nadere beschouwing zult U zeer duidelyk een verkeersstratennet ontwaren, waartusschen een bouwstratenstelsel in ontwikkeld. En nu zal het voor het plan weinig schade brengen, wanneer te zijner tijd zal blijken, dat voor een woonstratencomplex tusschen een verkeersstratenstelsel, om welke reden dan ook, hier en daar eens een andere oplossing wenschelijk is.'
Dudok pleit voor flexibiliteit. De woonstraten zijn voor hem de contravorm van de bouwblokken. 'In het algemeen is een eisch van het wegenstelsel, dat het de belangrijke punten op verkeersoeconomische wijze verbindt; dat het duidelijke, vloeiende verbindingen vormt, terwijl de voornaamste eisch van de bouwblokken is, dat de vorm een oeconomische en fraaie bebouwing mogelijk maakt. Voor de oplossing van dit vraagstuk is de hierboven vermelde onderscheiding tusschen verkeers- en woonstraten een zeer belangrijke grondslag, omdat men daardoor in staat is, ten aanzien van de verkeerswegen wat meer waarde te hechten aan de speciale verkeerseischen, terwijl men bij het ontwerpen der daartusschen gelegen woonstraten de belangen van de bouwblokken wat zwaarder kan laten wegen.' Hij pleit voor de mogelijkheid later veranderingen aan te brengen. 'Ik acht het geen bezwaar, om te zyner tyd een geheel woonstratencomplex tusschen een verkeersstratennet uit het plan te lichten, en een ander project voor dit gedeelte te aanvaarden.'

• *Partiële herzieningen*
In 1919 wees de Schoonheidscommissie weer op het belang van een uitbreidingsplan, zeker nu er toch sprake was van allerlei uitbreidingen van de gemeente en de H.S.M. een ander plan voor de spoorweg, het "hoge plan" had gemaakt en werd gesproken over een snelverbinding met Amsterdam. Formeel was na 10 jaar een nieuw uitbreidingsplan nodig. Dudok antwoordde dat allerlei ontwikkelingen het definitief maken van het uitbreidingsplan op losse schroeven hadden gezet zoals de toekomstige spoorwegsituatie, kanaalplannen, tramnet en snelverbinding met Amsterdam. Voor Hilversum noord-oost en zuid-west zouden die veranderingen grote gevolgen

hebben. Men moest zich behelpen met het huidige plan en partiele herzieningen. Dudok wees er wel op dat gemeentelijk grondbezit dringend nodig bleef. Het uitbreidingsplan was “toekomstmuziek”.

Aan uitbreiding en woningbouw werd in afwachting van de vaststelling van het uitbreidingsplan gewerkt door middel van partiële herzieningen. Dit ging goed, want Dudok zorgde voor de onderlinge samenhang van de complexen en de samenhang van de gemeente als organisch geheel. De verenigingen die de eerste complexen wilden bouwen, hadden gronden op eigen houtje gekocht. Die konden ze niet bebouwen: de wegen moesten nog worden doorgetrokken en er moest een geheel (met de kom) ontstaan. Over de architectuur werd niet veel opgemerkt. De verenigingen namen goede architecten in dienst. De woningbouw had haast en de partiële plannen konden later worden opgenomen in het uiteindelijke uitbreidingsplan. Dit was zeker gemakkelijk voor de gronden die gemeentebezit waren.

Woningen van gemeentewege

Met zijn toelichting stelt Dudok, dat een uitbreidingsplan elastisch moet zijn en aanpassingen moet kunnen verdragen. Wie met het plan niet voldoende uit de voeten komt, kan overleggen met de opsteller ervan. Dat is Dudok zelf, als een spin het web. Hij pleitte voor goede controle en bewoog de gemeente er zelfs toe ook bij het bouwen van woningen het voortouw te nemen. Hij zag het als een tijdelijk initiatief. De gemeente zou samen met de woningbouwverenigingen de woningnood verminderen. Als de particuliere bouwbedrijven het weer konden overnemen, kon de gemeente zich terug trekken. De belangrijkste redenen voor Dudok waren dat de revolutiebouw moest worden tegengegaan en dat de gemeente de juiste doelgroep kon bereiken.

Complex Mincklersstraat

Naast regels was volgens Dudok met name vakmanschap nodig. De woningbouwverenigingen moesten goede, en dus soms andere, architecten nemen. Deze architecten moesten als ontwerper en vakman betrokken zijn. De gemeente moest zorgen voor ondersteuning. Om de taken te kunnen uitvoeren stelde Dudok voor een Woningbedrijf op te richten en het oppertoezicht te voeren. Als initiatiefnemer had de gemeente een belangrijke voorbeeldfunctie te vervullen. Alle woningbouwverenigingen moesten voordat zij tot de bouw van woningen konden overgaan, toestemming krijgen van de gemeente. Dat gold natuurlijk voor het verkrijgen van grond en het aanvragen van de rijkssubsidie, maar ook voor de ontwerpen zelf. ‘De gemeentelijke complexen worden hier en daar op m.i. gelukkige wijze voortgezet, c.q. afgewisseld door complexen van woningbouwvereenigingen’, schrijft hij in de ‘Korte inleiding’ over de wijze van werken en de verhouding tot de architecten van de woningbouwverenigingen die onder meer bij de invulling van Zuid betrokken waren, ‘waarvan de architecten: de Heeren Andriessen, Bakker en Bunders, De Groot en Van Laren,

Verschuyl, Vorkink en Wormser op doeltreffende en aangename wijze met mij als ontwerper van het wegennet samenwerkten.'

• *Het voortouw*

'Door de stichting dezer woningen van gemeentewege hopen wij den eerste stap te doen tot den bouw van een arbeiders-tuin-stadswijk op modernen grondslag', voeren Burgemeester en Wethouders in een brief aan de Minister van Staat uit mei 1916 aan als argumentatie voor het door de gemeente laten bouwen van woningen, 'waarbij door ons rekening zal worden gehouden met aesthetische eischen, eenerzijds omdat wij de bevrediging daarvan voor de volksontwikkeling en –opvoeding van hooge waarde achten, anderzijds omdat wij in het gemeentelijke voorbeeld wilden toonen dat zeer beperkte middelen wel dringen tot soberheid, maar het bouwen in aesthetisch bevredigenden vorm geenszins uitsluiten. Wij hopen op dezen weg gevolgd te worden door het particulier initiatief.' De gemeente zal zich altijd moeten inspannen om op het gebied van de volkshuisvesting waardevol werk gedaan te krijgen.

In de argumentatie van Dudok om als gemeente zelf te bouwen, kwamen verschillende overwegingen naar voren. Allereerst moest de gemeente niet wachten op de verenigingen en reageren op hun initiatieven. Het was zeer moeilijk om de plannen goed te laten plaatsen en op elkaar aan te sluiten. Een in alle opzichten logische en esthetische ontwikkeling van de gemeente werd door het optreden van de talrijke verenigingen niet bevorderd. Hoewel de architectuur van de plannen van de verenigingen gewaardeerd werd, brachten zij geen stedenbouwkundige verbeteringen. De gemeente moet de leiding nemen voordat er bouwplannen worden gemaakt, om ervoor te zorgen dat de goede woningen op de goede plekken komen en niet te worden opgezadeld met volkswoningbouw, die toekomstplannen konden dwarsbomen. In afwachting van het uitbreidingsplan moest de gemeente zelf de woningbouw ter hand nemen om voor een goede aansluiting van de nieuwe uitbreidingen op de kom te zorgen. Hiermee zou de particuliere sector in de juiste richting worden geholpen en voorbeelden krijgen hoe te bouwen: frisse en vrolijke arbeiderswijken voor een menswaardig bestaan. Zelf bouwen maakt het mogelijk krotten te ruimen en arbeiders met kleine inkomens aan woningen helpen. De woningen die tot dan toe werden gebouwd, waren te ruim en te duur om ten goede te komen aan de arme bevolking.

• *Betaalbaar*

De gemeente moest het voortouw nemen bij de bouw van eenvoudige en kleine woningen met sluitende exploitatierekeningen. Betaalbaarheid was belangrijk bij het bouwen voor de mensen, die met moeite een krot konden betalen. Dudok dacht ook aan kleine woningen en wilde die zo efficiënt mogelijk bouwen en tegelijkertijd de kwaliteit van het gebied hoog krijgen. Het ontwerp van het eerste gemeentelijke woningbouwcomplex in Zuid betrof de bouw van 180 woningen. Hiermee liet de gemeente zien dat het mogelijk is om met een goede architect goede, aangename èn goedkope woningen te maken.
Het ging er niet alleen om woningen te bouwen, maar ook om straten, ja zelfs een wijk tot stand

te brengen. Dudok bouwde in deze periode aan tuindorpen, waarbij hij zocht naar een economische stedenbouwkundige opzet met een afwisselend straatbeeld. Een voorbeeld ten oosten van het spoor is het 6e complex, dat net als het 9e complex tegen het beschermde gezicht aan ligt. De 82 woningen zijn door het Gemeentelijke Woningbedrijf gebouwd in 1923-1924. Het 6e complex is gelegen ter hoogte van de Ampèrestraat, een straat dwars op de Eemnesserweg. De rooilijnen van de woningblokken verspringen ten opzichte van elkaar waardoor een levendig straatbeeld is ontstaan. Het complex is gebouwd in een vrij sobere en voor het oeuvre van Dudok karakteristieke trant met metselwerk gevels en rode pannendaken.

6e complex aan het Edisonplein

Het 6e gemeentelijk complex sluit aan op het 2e, 3e en 4e complex van de Woningstichting St. Joseph. In de partiële uitwerkingen van de uitbreidingsplannen legt Dudok de rooilijnen en woningtypen vast. Kenmerkend zijn de afwisselende bouwmassa's en zorgvuldige hoekoplossingen. Dudok ontwerpt met een goed oog voor stedenbouwkundige details en verwacht van andere architecten, dat hun woningen op vergelijkbare wijze bijdragen aan het straatbeeld. De woningen direct naast de gemeentelijke woningbouw laten zien, dat deze keuze leidde tot een samenhangend beeld. Het is duidelijk één stedenbouwkundig ontwerp, dat wat betreft de architectuur is ingevuld met vergelijkbare massa's en geveltypes en met gelijke materialen en kleuren.

- *Woonstraten*

Het maken van smallere en daarmee goedkopere woonstraten was een manier van plannen, die paste in het repertoire van de tuinstadbeweging en waarvoor H. Kampffmeyer pleitte in 'Die Gartenstadtbewegung'. Hierdoor werd het mogelijk pleintjes en plantsoenen op te nemen. Ook in Engeland en elders in het land, zo gaf Dudok naar aanleiding van de plannen voor het 1ste complex van de Erfgooiers op 13 oktober 1915 te kennen aan Burgemeester en Wethouders, werden smallere straten toegepast. Bijkomend voordeel van smallere straten was niet alleen dat er meer geld kon worden besteed aan bijzondere punten in de openbare ruimte, maar ook aan de woningen. Deze konden, aldus Dudok, ruimer, hygiënischer en fraaier worden. Hij schakelt zo direct van de hoofdstructuur zoals vastgelegd in uitbreidingsplannen, naar de vormgeving van de openbare ruimte en de bebouwing. 'Kleinere en grootere pleinen, in juiste onderlinge vormverhouding, verhoogen voorts het rythme. Maar evenmin als het grondplan van ene sculpturaal werk op zichzelf reeds voldoende is om te komen tot een werk van sculptureele waarde, evenmin is een goed overwogen uitbreidingsplan waarborg voor het ontstaan van een in aesthetischen zin bevredigend stads- of dorpsgedeelte. De gelukkige omstandigheid, dat de gemeente zelf op zeer intensieve wijze den woningbouw ter hand nam voor het betrekkelijk aanzienlijke arbeidersbevolking, maakte het mij mogelijk op verschillende punten der gemeente het uitbreidingsplan met de zoo hoog noodige derde afmeting te voltooien, en in plaats van een teekentafelplan, een dorpsgedeelte tot stand te brengen.'

In de architectuur zijn de ordening van onderdelen, variatie en esthetische elementen essentieel. Zoals accenten, roeden, maten van boeiboorden, daklijsten, type dakpannen en metselwerk.

• *Kamermuziek*

Aandacht voor de esthetische kant van het bouwen was bij de bouw van volkswoningen in de ogen van Dudok vanzelfsprekend. In de toelichting op zijn plannen voor het eerste gemeentelijk woningcomplex geeft hij aan, dat streven naar schoonheid nodig is. 'En nu is het juist maatschappelijk van zooveel waarde, dat de moderne bouwkunst aesthetische effecten door zeer sobere middelen weet te bereiken.' De toon was daarmee gezet. Het huis was niet meer doel op zichzelf, maar middel om er een stad mee te bouwen. Er kwam een verband tot stand tussen stratenplan, straatwand, silhouet, ordening en bouwkunstig effect. Dudok zei dat de bouwkunst de woningbouw had beïnvloed en dat de woningbouw van grote betekenis geworden was voor de moderne Nederlandse architectuur. En dat met karige middelen. De schoonheid zou gezocht moeten worden, meer dan ooit tevoren misschien, in verhouding, massa en kleur. Dit was feitelijk vanwege de beperkte middelen, maar het was ook een kans.

Midden jaren twintig licht Dudok de wijze toe, waarop hij de plannen vormgaf met de eenvoudige woning als basis. Hij noemt het eengezinshuis zonder twijfel de beste volkswoning.

'Het landelijk karakter onzer gemeente bracht aanstonds mede, dat bij den volkswoningbouw uitsluitend aan laagwoningbouw kon worden gedacht. Dit leidt in aesthetischen zin tot groote beperking van het architecturale effect, te meer waar het de bedoeling was woningen te stichten voor de minst gegoeden, zoodat ook slechts minimale geldelijke bedragen te onzer beschikking stonden. Het gegeven is dus wel figuurlijk en letterlijk klein geweest; de vraag is nu: hoe kan met zulk een bescheiden gegeven een dorpsbeeld worden gebouwd van althans eenige aesthetische waarde? Ik heb getracht die vraag op te lossen door het vraagstuk zoo groot mogelijk te bezien. d.w.z. als een geheel; de vraag was niet huisjes te bouwen, maar straten; meer dan dat: geheele dorpswijken. En in dat geheel kunnen de elementen, welke van alle architectuur het essentieele zijn: verhouding in contrast- en massawerking, evenzeer tot hun recht gebracht worden als in grootscher bouwwerk, van weidscher allure. Vergeleken bij de grootsche vraagstukken van stedebouwkunstigen aard is dorpsbouw slechts kamermuziek, maar ook kamermuziek kan wel orkestraal gedacht zijn.

De werking is vooral niet gezocht in drukke detailleering: daardoor demonstreert men nooit anders dan kleinheid: men verbrokkelt de bouwmassa's in plaats van ze groot te houden. Er is eenvoudig naar gestreefd met de kleine huisjes, rustige, gesloten straat- en pleinwanden samen te stellen. U zult op Uw doortocht in het latere werk hoe langer hoe meer het streven zien om het architecturale effect te bereiken met de spaarzaamste middelen. In de verhouding tusschen de hooge kap en den lagen muur is overdrijving, om het huiselijke, veilige karakter suggestief tot uiting te brengen.

Maar dit is in dit soort werk niet het belangrijkste: het komt m.i. niet zoo zeer op den detailvorm van de woningblokken aan, als op de plaatsing van de woningblokken van verschillend volume, voor, naast en achter elkaar. Wij architecten weten meestal te laat, dat in stads- en dorpsbouwkunst het meest praegnante effect meestal wordt bereikt ... met feitelijk niets. Althans met weinig van datgene wat op onze teekentafels "architectuur" is.'

Nassauschool als zwaartepunt bij het 10e, 11e en 12e complex van Gemeentelijk Woningbedrijf

complexen rond Mickelersstraat

• *Zwaartepunten*

‘Ik wil daarmee zeker niet de waarde ontkennen van het karakteristieke contrast’, vervolgde hij zijn redenering met een uiteenzetting over de waarde van architectonische zwaartepunten. ‘Ook het best bedoelde plan wordt zonder dit element ongetwijfeld eentonig en droog. Maar bijna steeds brengt een normale gemeentelijke ontwikkeling de gelegenheid mede tot het hanteeren van dit zuiver architecturale middel.’

‘In Hilversum vorderde die ontwikkeling de stichting van een aantal kleinere en grootere openbare gebouwen: verscheidene schoolgebouwen, twee badhuizen, een openbare leeszaal, een abattoir. Deze motieven konden op zeer verschillende wijze tot zoo hoog mogelijk effect voor de omgeving worden opgevoerd. Zij brachten in een omgeving, waarin het krachtige element van herhaling op den voorgrond trad, de zoozeer noodige afwisseling. Afwisseling, direct reeds door een natuurlijk tegenstelling van volume, maar ook door architecturale behandeling. Nu eens is daarbij, in verband met de situatie, de symmetrische oplossing aanvaard met een uiteraard meer monumentale effect, dan weer is de asymmetrische oplossing met haar meer romantische karakter gekozen. Ook in deze grootere bouwwerken zult U allengs een streven zien groeien naar uiterste vereenvoudiging; het effect wordt uitsluitend gezocht in de karakteristieke groepeering van de programmatisch verlangde ruimten, een groepeering welke zich voorts naar buiten uiten moet in duidelijke plastiek.’

‘Aan uiterlijke versiering is daarbij weinig waarde gehecht; zij komt nergens voor, althans niet in den vorm van min of meer losse ornamentiek; deur en raam is het natuurlijke en zuivere ornament van het overigens ongebroken gevelvlak, dat dikwijls als groot vlak rust op een ramenreeks als het voorhoofd op het oog.’

• *Complexen*

De ontwerpen voor oudere delen van Tuinwijk Oost stammen uit de jaren twintig en sluiten aan op de tuindorpen aan de overzijde van de Jan van der Heijdenstraat. Namens de gemeente bouwde Dudok zuidelijk van de Minckelerstraat rond de Nassauschool met het 10e, 11e en 12e complex aan een tuindorp. Met iets langere rijen en wat minder verspringende rooilijnen is deze buurt van een iets grotere schaal, dan de woningbouw van het 9e complex. Met dwarskappen en verbijzonderingen in de gevels wijkt dit deel van het beschermd gezicht echter nauwelijks af van de oudere complexen.

Noordelijk van de Minckelersstraat verrees iets later een buurt rond het Van ‘t Hoffplein met in het midden de school voor Christelijk Voorbereidend Lager Onderwijs naar een ontwerp van het architectenbureau Wormser en Wentink, die ook de er omheen gesitueerde woningen van vereniging Patrimonium tekenden in aansluiting op het 13e gemeentelijke complex. De opzet van deze buurt is minder kleinschalig. De rijen zijn langer, de straten ook. Het is deels het gevolg van planeconomie. De gemeente zoekt niet alleen in de opzet van de wijk naar middelen om met behoud van kwaliteit zo efficiënt mogelijk te bouwen. In 1928 bijvoorbeeld maakt de

Uitsnede van het uitbreidingsplan 1933

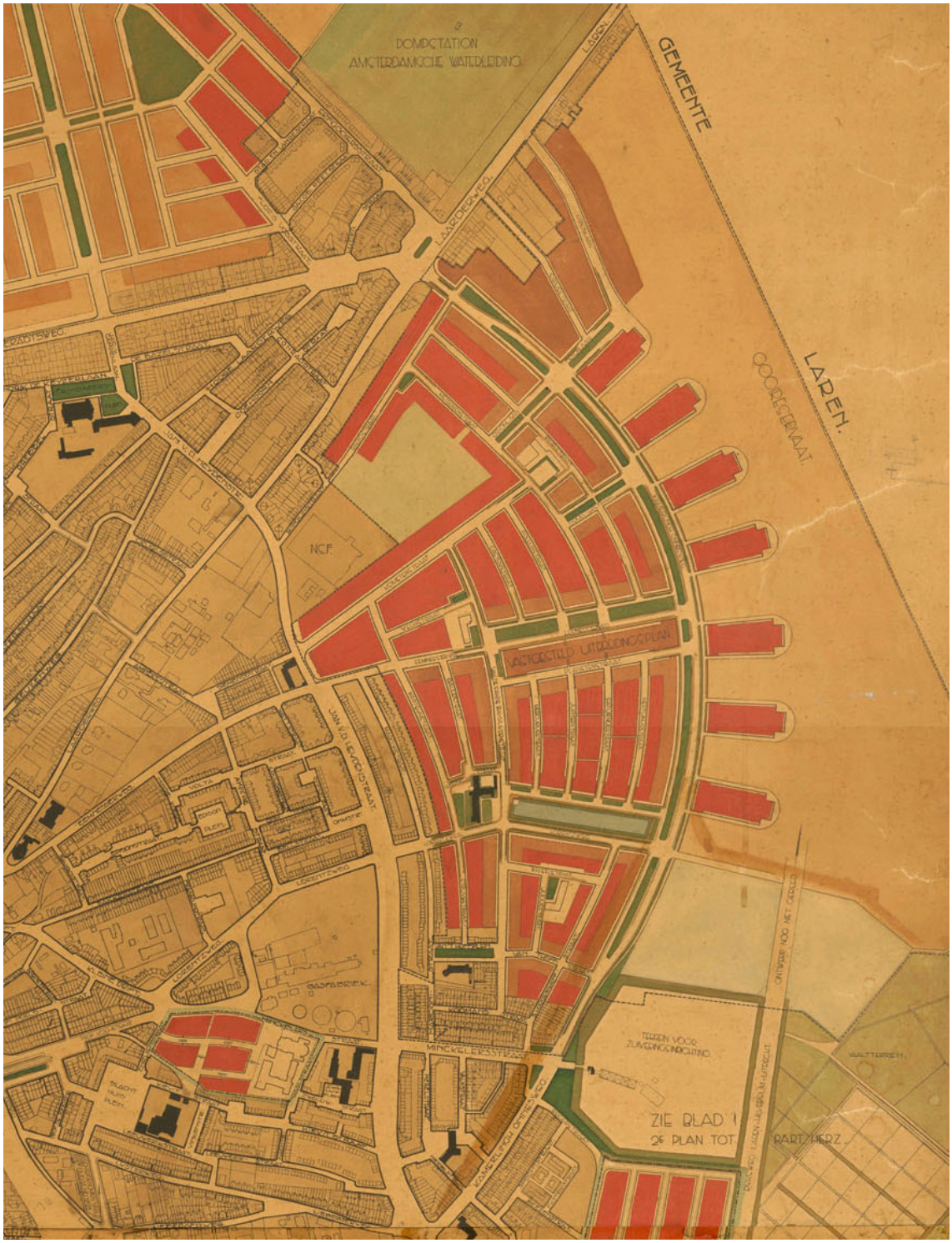

gemeente een opmerking over de uitvoering van een complex van Bouwvereniging St. Joseph. De plannen voor woningen aan de Marconistraat en Eemnesserweg zijn te duur. Het is nodig te bezuinigen zonder aan kwaliteit in te boeten. In plaats van een verbeterde, wordt een gewone holle pan voorgesteld. Behang in de slaapkamers wordt gezien als een overbodige luxe. Schoorstenen zijn in de keukens vanwege het koken op gas niet langer nodig. Het zijn voorbeelden van het toezicht.

Een beknopte stad

'Toen ik in 1915 mijn werkkring als Gemeente-architect aanvaardde', schrijft Dudok in 1927, 'achtte ik het een belangrijk deel van mijn taak, om ten aanzien van de nieuwe uitbreidingen de lessen te behartigen, welke het oude dorpsbeeld in zoo menig opzicht, zij het in negatieven zin, te leeren geeft. In de eerste plaats werd bevorderd een zoo regelmatig mogelijke ontwikkeling. Zooals in zoovele steden en dorpen het geval is, had zich ook in Hilversum langs de hoofdtoegangswegen een op sommige plaatsen ver vooruitdringende bebouwing ontwikkeld, welke de gemeente het onregelmatige aanzien van een ster had gegeven. De bebouwing werd nu allereerst ter hand genomen in achtergebleven en toevallig open gebleven gedeelten; de 'stersgewijze ontwikkeling' moest plaats maken voor de centrale groeiwijze van een bloem.'

• *Uitbreidingsplan 1933*

Dudok geeft aan, dat hij streefde naar een beknopte stad. Met deze opmerking loopt hij vooruit op het uitbreidingsplan van 1933. In 1928 was Dudok gemeentearchitect geworden. Hoewel deze titel misschien anders zou doen vermoeden, nam hij geen afscheid van het stedenbouwkundig werk voor Hilversum. Hij werkte hecht samen met de nieuwe directeur van Publieke Werken ir. J. F. Groote. Het tweetal ontwierp een uitbreidingsplan dat een 'uitgesproken beëindigingsplan' werd genoemd. Het was gericht op de voltooiïng van de stad, waarbij zij de stervorm ombouwden naar een bloemvorm. Helemaal perfect werd deze bloem niet. De gemeente kreeg een flauwe stervorm met enige bebouwing langs haar toegangswegen. Die werd streng gereglementeerd op dat 'men bij het naderen tot ons dorp van alle zijden den weldadige indruk van gaafheid en verzorgdheid ondergaat'.

groene lob in relatie met natuurschoon

Veel aandacht ging uit naar de grens tussen bebouwing en natuur. Hilversum moest zich verder ontwikkelen als aantrekkelijke woonstad met ruime (villa)bebouwing en de nabijheid van natuur als troefkaart uitspelen. Deze wens was mede ingegeven door het rapport van de Centrale Schoonheidscommissie voor het Gooi, waarvan Dudok lid was. Het riep gemeenten op om bij het opstellen van uitbreidingsplannen aandacht te schenken aan het behoud van natuurschoon. 'Hier zoowel als elders', stelt Dudok in een artikel in het Tijdschrift

voor Volkshuisvesting en Stedebouw van 1926, ‘heeft men het geen dat juist de schoonste stukken natuur werden aangewezen om te worden bebouwd, zonder dat men zich veel bekommderde om de schade, welke daardoor aan het landschap werd toegebracht, evenmin als men er zich druk over maakte om een behoorlijke aansluiting te verkrijgen tusschen nieuwe wijken en de bestaande kernen van bebouwing. De keuze der bouwplaatsen, de esthetiek van het wegennet, de aard en de wijze van bebouwing waren dingen, waarover men zich het hoofd niet brak en die men maar liet gaan zooals zij wilden gaan.’

Het was een fout, die niet meer mocht voorkomen. ‘Waar de beteekenis van deze punten voor schoonheid en welstand evenwel gedurende jaren vrijwel nergens hier te lande werd ingezien, ligt het voor de hand dat men den Gooischen gemeentebestuurderen van voorheen hierover niet al te lastig mag vallen.’ Het uitbreidingsplan gaf aan de oostzijde te zien, hoe in het plan een relatie met de natuur tot stand zou komen. De heide komt tussen de tanden van het latere Kamrad tot aan de Kamerlingh Onnesweg om over het groen langs de radialen door te lopen tot aan de Van de Sande Bakhuyzenstraat, waar bomenrijen verder de bebouwde kom insteken.

In 1935 licht Dudok in een nieuw artikel in hetzelfde tijdschrift toe hoe hij de stedenbouwkundige beginselen van het uitbreidingsplan heeft verdedigd. ‘Ik begon met de opmerking dat - o.a. door bevolkingstoename - transformatie plaats heeft van gronden, die thans voor den landbouw dienen of weiland, heide of bosch zijn tot gronden, waarop huizen worden gebouwd, dus tot bouwterrein. De behoefte is echter beperkt en er is uiteraard slechts een klein gedeelte van het landelijk gebied rondom bestaande steden en dorpen met die transformatie gemoeid. Er dient dus een keuze te worden gedaan; die keuze en de wijze waarop de transformatie van landelijk gebied tot stads- of dorpsgebied plaats moet hebben is het onderwerp van den stedebouw, waarvoor de Woningwet de wettelijke basis vormt.’
‘De wetgever legt’, zo vervolgt hij, ‘de stedebouwkundige taak in handen van de overheid, die, gesteund door vakkundige adviseurs, de stedebouwkundige belangen (n.l. die van verkeer, werken, wonen en recreatie) juist kan coördineren en, in het uitbreidingsplan, harmonisch behoort te verenigen. Hiernaar is in het Hilversumsche plan gestreefd; het plan keert zich met name tegen de degeneratieverschijnselen, die juist onze tijd van snel wassende bevolking bij de ontwikkeling onzer steden en dorpen overal te zien geeft; degeneratieverschijnselen, welke zich uiten in de vertroebeling van de natuurlijke grenzen tusschen stad en land. Tegenover dit verschijnsel der lintbebouwing stelt het plan het goede beginsel van redelijke concentratie; de voorschriften, welke de bebouwing regelen langs de toegangswegen, beoogen beperking tot een bebouwing, welke daar van nature thuis behoort, d.w.z. tot een landelijke bebouwing, en de gestelde oppervlakken en afstanden zijn daartoe maatstaf.’

Bestemmen en aansturen

In tegenstelling tot de wijze van bouwen bij de tuindorpen in de periode daarvoor liet de gemeente minder in eigen beheer uitvoeren. Voor het nieuwe deel werd gedacht aan ruime middenstandswoningen, die geschikt waren voor forensen. Het buiten wonen werd, in de woorden van onderzoeker Diederich in een beschouwing, getiteld Karakter en groei van Hilversum, uit de jaren vijftig, een rage. 'De halve en hele villa's, in feite middenstandswoningen nu, namen te Hilversum snel in aantal toe.' De toegenomen vervoersmogelijkheden, met name trein en bus, maakten het wonen buiten de steden voor steeds grotere groepen mogelijk. De ringwegen in het uitbreidingsplan van 1933 getuigen wat dit betreft van een nieuwe tijd.
De gemeente beperkte zich in grote lijnen tot het bestemmen van verkeerswegen, woonstraten en functionele vlakken met rooilijnen. De nadruk verschoof in de richting van planologie. Wel werd van architecten een verzorgd ontwerp verwacht. Dudok werd daarmee wat betreft de uitvoering van de plannen vooral regisseur van kwaliteiten. Hij was onder andere voorzitter van de welstandscommissie en beoordeelde vanuit die positie de plannen van andere architecten.
De bestemmingsplannen zijn, zo zegt Dudok, bewust enigszins globaal gehouden. De doorgaande routes liggen in beginsel vast, maar het verloop van de woonstraten moet de politiek zien als enigszins flexibel. Waar nodig om tot een goed plan te komen, kan hiervan worden afgeweken. Wie van deze vrijheid gebruik wil maken, kan daarover komen praten met de opsteller van het plan. Ook is het mogelijk beredeneerd af te wijken van de bouwverordening. Als het voor de systematiek van grote plannen nodig is, zijn bijvoorbeeld langere rijen geen onoverkomelijk probleem.
Dudok pleit ook voor toezicht, liefst door een 'instituut dat in het algemeen leiding zal hebben te geven aan de geheele volkshuisvesting in deze Gemeente en in zekeren zin oppertoezicht voert zoowel over den bouw van vereenigingen als van de gemeente.' De gemeente stuurt de stedenbouwkundige opzet aan door middel van de uitbreidingsplannen en bouwverordening, de ontwerpen van de woningen in het overleg met de architecten en verbiedt de aankoop van materialen die niet door de gemeente waren goedgekeurd.

Tuinwijk

De tuinwijk bestaat uit woningen langs de radialen en langs de gebogen woonstraten, die daartussen zijn gespannen. De architectuur van de tuinwijk is die van de woningrij en de straat. De individuele woning is onderdeel van een ensemble, dat onlosmakelijk is verbonden met de opzet van de wijk. Het resultaat is een in grote mate geregisseerd eindbeeld met overeenkomsten in rooilijnen en goothoogte, kapvorm inclusief overstek en nokhoogte, verbijzonderingen in de massa zoals erkers en kleine dwarskappen, gevelindeling met sterke horizontale stroken, materialen en kleuren en de uitvoering bijgebouwen. Er lijkt wat betreft de verschijningsvorm in het straatbeeld slechts op detail enige vrijheid te zijn geweest.
De plannen zijnduidelijk op elkaar afgestemd. Dit is een wijk met een sterke samenhang tussen de gebouwen. Het zijn voor het overgrote deel stedenbouwkundige ensembles, een kwaliteit op zich.

Het Kamrad

De woningbouw van Het Kamrad neemt in veel opzichten een eigen positie in. Het ligt gezien vanuit de wijk aan de overzijde van de Kamerlingh Onnesweg aan de rand van de heide. In het uitbreidingsplan van voor de oorlog is op deze plek een serie forse gebouwen getekend, die over de heide uitwaaieren. Het groene buitengebied dringt tussen deze gebouwen door tot aan de ringweg.
Het naoorlogse complex is van de hand van Dudok en bestaat uit zeven zogeheten stempels ("tanden"), die ieder bestaan uit een appartementengebouw aan de weg met enigzins daarachter verscholen rijwoningen. Het werken met dit soort stempels is typisch voor de periode, waarin het plan verder werd uitgewerkt. Rond 1960 was de bouw ingrijpend veranderd. De schaal was toegenomen. De woning was niet langer het element waarmee een buurt werd gebouwd, de rij was het element waaruit een wijk werd samengesteld. Rijen werden geordend in haken en hoven met daartussen zorgvuldig ontworpen groene restruimte. Met het ontwerp voor Het Kamrad gaat Hilversum op een eigen manier mee in deze bouwwijze.

tanden van het Kamrad

De architectuur oogt eenvoudig, maar het plan is gerijpt en bestaat niet langer uit een rij gebouwen dwars op de weg. Ter hoogte van de Eemnesserweg zijn twee appartementengebouwen op één lijn geplaatst, parallel aan de Kamerlingh Onnesweg. Tussen deze gebouwen door loopt het groen van de Eemnesserweg begeleid door rijwoningen door tot op de heide. Deze symmetrische opzet komt niet terug bij de andere radialen. De overige stempels staan onder een hoek met de weg. De appartementengebouwen vangen de blik vanaf de weg op en begeleiden zo het verkeer. De rijwoningen op de achtergrond zijn terughoudend opgesteld, eveneens onder een hoek. Doordat de positie van de stempels is gespiegeld rond de as van de Eemnesserweg is er één geheel ontstaan. De tussenruimte heeft met de naoorlogse planopzet aan beleving gewonnen. De plaatsing van de gebouwen onder een hoek leidde tot een betere zichtbaarheid van het groen vanaf de weg en tegelijk tot een subtiele afscheiding van de natuur erachter. De appartementengebouwen hebben een hoge en dichte plint, die de in het oog springende balkons boven het maaiveld uittilt. De rijen staan op de achtergrond en vernauwen de tussenruimte. De eenvoudige woningen staan in open rijen. Het is een bevoorrechte positie. Op een plek als deze is de verleiding groot villa's te bouwen met grote tuinen, die het groen tot een privilege zouden maken. De open rijen getuigen van een andere tijd, waarin iedereen recht heeft op een goede en gezonde woonomgeving. De tuinen van de woningen lopen over in de openbaar toegankelijke heide.

Ondanks dat de gebouwen waren bedoeld voor verschillende woningbouwverenigingen, is ook wat de architectuur betreft sprake van één complex in zeven delen. De appartementengebouwen met hun plastisch ontworpen straatgevels, zijn goed herkenbaar als een ensemble. Voor de rijwoningen is dit op het eerste oog minder duidelijk. De eenvoudige architectuur van de rijen is echter een bewuste keuze. De woningen vormen een rustige achtergrond met een open karakter. Deze bescheiden architectuur is niet alleen kenmerkend voor de jaren zestig, maar ook geheel op zijn plaats. Het Kamrad is ondanks een geheel andere opzet en architectuur een voortzetting van de opdracht, waarmee Dudok zijn loopbaan in Hilversum begon. De schaal is toegenomen, de stedenbouw minder pittoresk en de architectuur minder lieflijk. Maar het doel is hetzelfde: bereikbare woningen in een gezonde woonomgeving in het groen. De natuur moet toegankelijk zijn, voor iedereen.

STRATEN

Straten

Op de volgende pagina's zijn typerende straten in kaart gebracht:

- Larenseweg
- Marconistraat
- Rigelstraat

De kaarten laten zien hoe bij de verschillende straten is omgegaan met architectonische middelen als kapvorm, rooilijnen en hoekoplossingen, maar ook hoe is omgegaan met voortuinen, erfafscheidingen, de inrichting van de straten en openbare ruimte.
De kaarten verbeelden de huidige situatie.

Larenseweg

kavels

- kenmerkende kappen
- dakkapel / dakopbouw
- schoorsteen
- aanbouwen
- overige bebouwing
- tuinen
- erfafscheiding haag
- erfafscheiding gemetseld

openbaar gebied

- bomen
- voetpad
- fietspad asfalt
- parkeervak
- rijloper klinkers
- rijloper asfalt

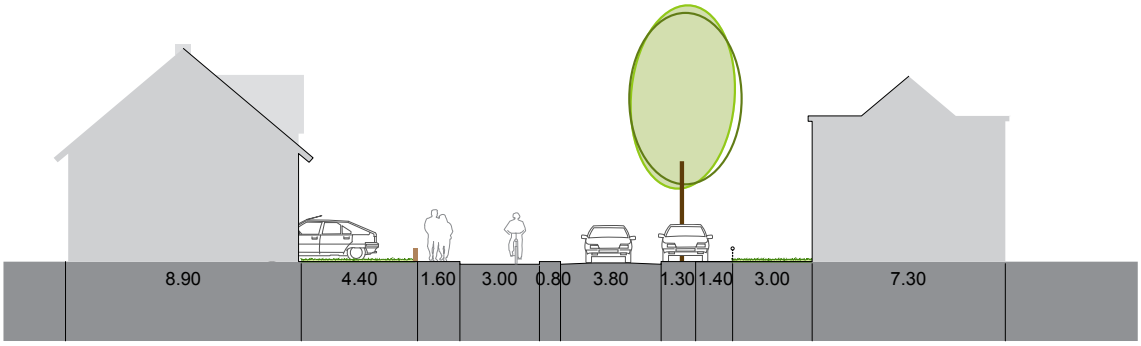

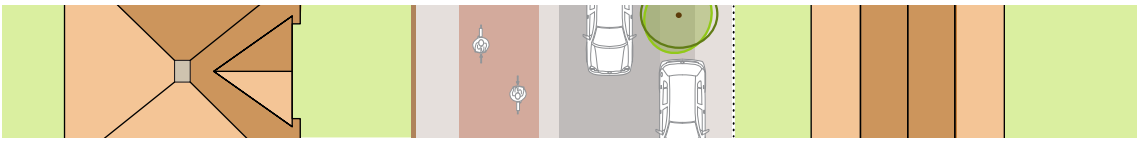

Marconistraat

kavels

- kenmerkende kappen
- dakkapel / dakopbouw
- schoorsteen
- overige bebouwing
- tuinen
- erfafscheiding (begroeid) hekwerk
- erfafscheiding gemetseld

openbaar gebied

- bomen
- voetpad
- parkeervak
- rijloper klinkers
- rijloper asfalt

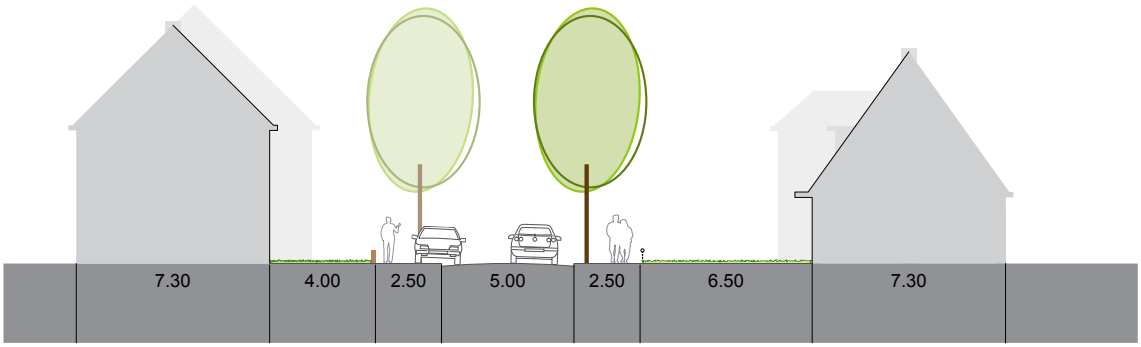

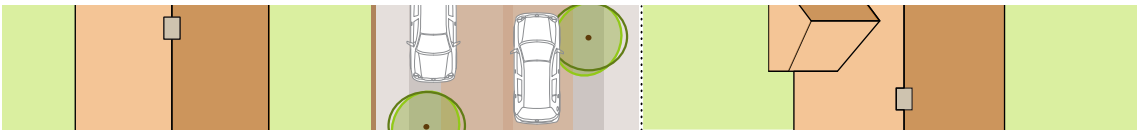

Rigelstraat

kavels

- kenmerkende kappen
- dakkapel
- schoorsteen
- erkers en beelbepalende aanbouw
- overige bebouwing
- tuinen
- erfafscheiding haag
- erfafscheiding gemetseld

openbaar gebied

- openbaar groen
- bomen
- voetpad
- parkeervak
- rijloper klinkers
- rijloper asfalt

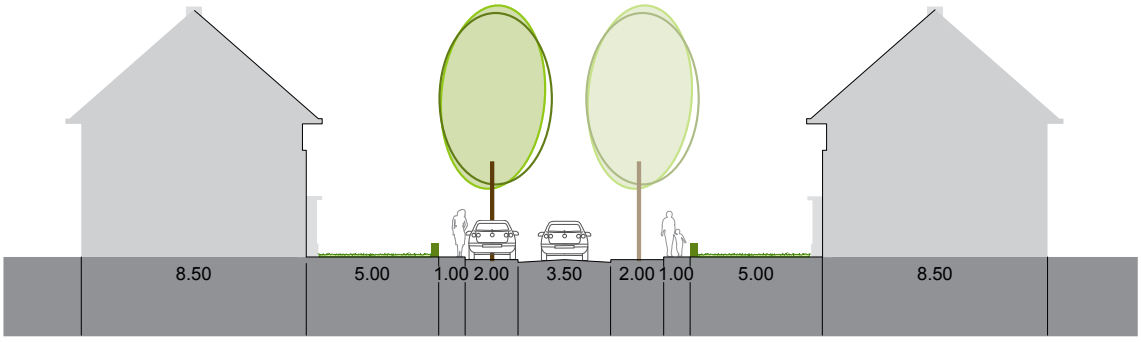

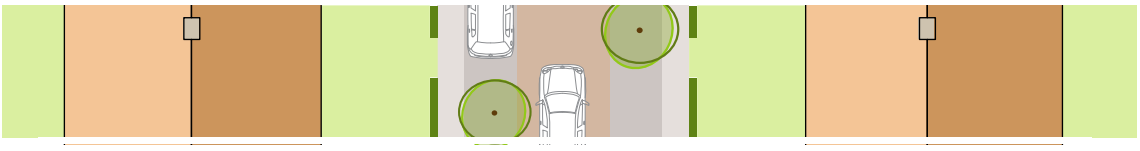

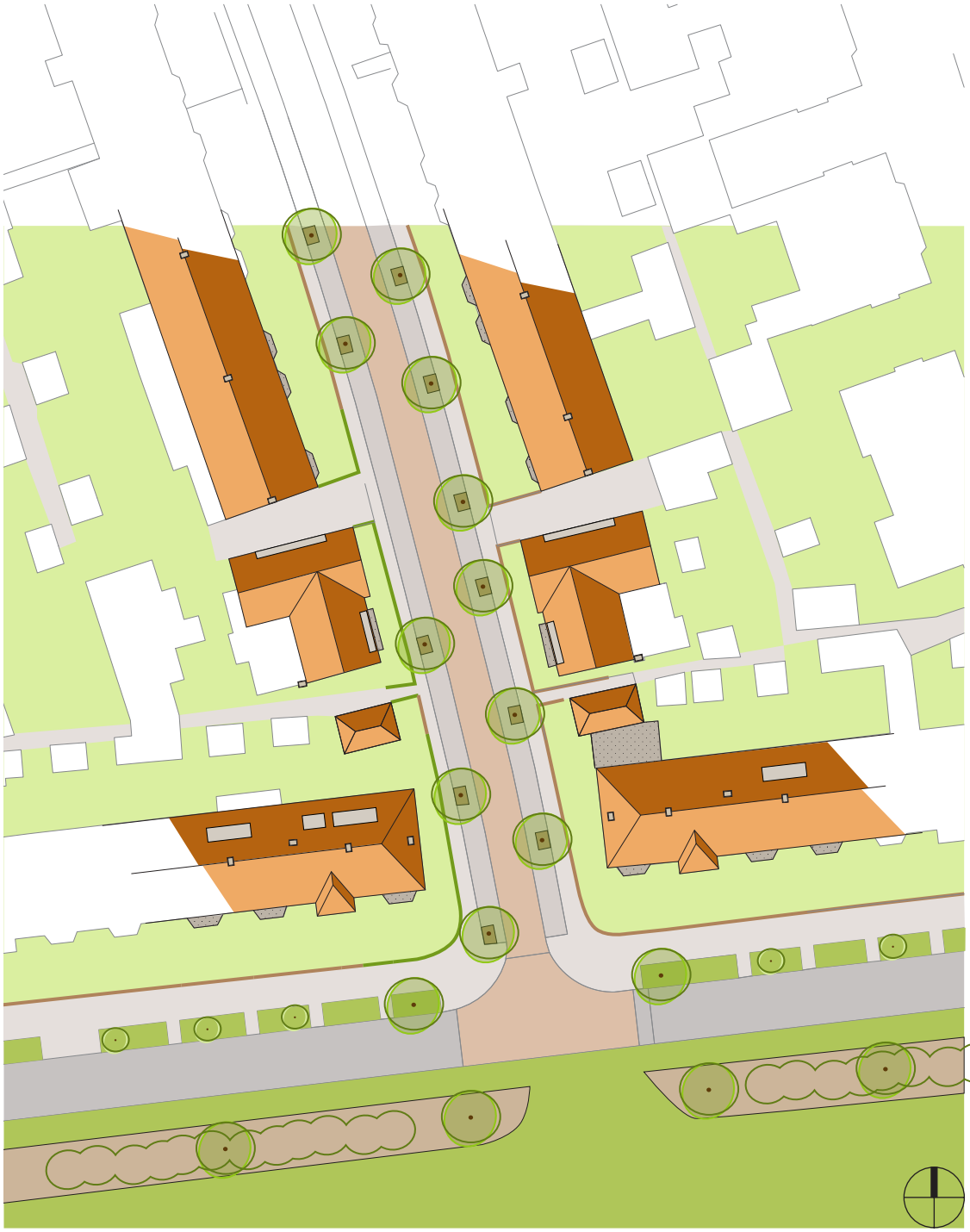

Woningen van het 13e gemeentleijke volkswoningbouwcomplex

Visie en waardering

EEN TUINWIJK AAN DE STADSRAND

Hilversum Oost is een waardevol gebied voor de identiteit van de stad als woonkern in het groen. Het heeft een bijzondere stedenbouwkundige structuur met waardevolle woningcomplexen en bijzondere gebouwen. Met voorbeelden van vroege volkswoningbouw, enkele arbeiderscomplexen uit de jaren twintig en een grote hoeveelheid woningen voor de middenklasse uit de jaren dertig, biedt het gebied een overzicht van wijze waarop Hilversum in de eerste helft van de twintigste eeuw uitgroeide. De naoorlogse bouw van het Kamrad is een doorontwikkeling van Dudoks ideeën over de beëindiging van de stad, die ten grondslag lagen aan de bijzondere verweving van stad en natuur waarmee het groen tot diep in de wijk doordringt. Dit hoofdstuk geeft een visie op de samenhang en de waarde van het beschermd gezicht.

Visie op hoofdlijnen

Het beschermd gezicht Hilversum Oost biedt een overzicht van de ontwikkeling van Hilversum tot groene woonstad in het Gooi gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw. Het gebied toont de signatuur van W.M. Dudok, die de regie voerde over de uitbreidingsplannen. Daarbij heeft hij in vervolg op de tuindorpen gewerkt aan een tuinwijk als afronding van de stad. De reeds in een eerder stadium gerealiseerde woningen van de Volksbondbouwvereeniging Hilversum aan de Larenseweg zijn opgenomen in een tuindorp, dat eindigt in het ensemble woningen rond het groene Dr. P.J.H. Cuypersplein. Ook de oudere complexen aan de zuidzijde zijn te zien als tuindorpen. Het zijn in zichzelf besloten eenheden met eigen pleintjes en groen. Deze werden net als de vergelijkbare buurten aan de overzijde van de Jan van der Heijdenstraat ontworpen op basis van partiële herzieningen van een ouder bestemmingsplan.

Met het definitieve bestemmingsplan in 1933 werd de bestaande bebouwing geïntegreerd in een beëindigingsplan, dat was gericht op een afronding van de stad en behoud van natuurschoon. De wijk kreeg een ingenieuze stedenbouwkundige structuur, die grotendeels is ingevuld met huizen in een vergelijkbare architectuur. Van waarde zijn de verschillende manieren, waarop toevalligheden en lijnen uit de omgeving zijn verwerkt in de planmatige opzet. De radialen zijn in het plan opgenomen en nodigen met een steeds breder groen profiel wandelaars uit om naar het buitengebied te lopen. De vorm van de ringwegen Jan van der Heijdenstraat en de Kamerlingh Onnesweg vindt weerklank in de gebogen vorm van de woonstraten, die tussen de radialen zijn gespannen. De wijze waarop deze in het midden een kleine verbreding en ruimere voortuinen hebben geeft deze straten een besloten groene sfeer. De bijzondere wijze waarop de hoeken van de (half)open blokverkaveling zijn geregisseerd en de manier waarop de scholen zijn ingezet om hoofdlijnen van de wijk aan elkaar te koppelen maken dit deel van de wijk tot een geheel, waarin verschillende woningtypen een logische plek hebben gekregen.

Hoewel de woningbouw van het Kamrad in architectuur afwijkt van de rest van Oost, maakt het als opengewerkte bekroning van het plan een onverbrekelijk deel uit van de oorspronkelijke wijkstructuur. Het gebied heeft naast een aanzienlijke architectuurhistorische waarde ook een grote stedenbouwkundige waarde. Het is de manier waarop de gebouwen in het straatbeeld

Visie in kaart

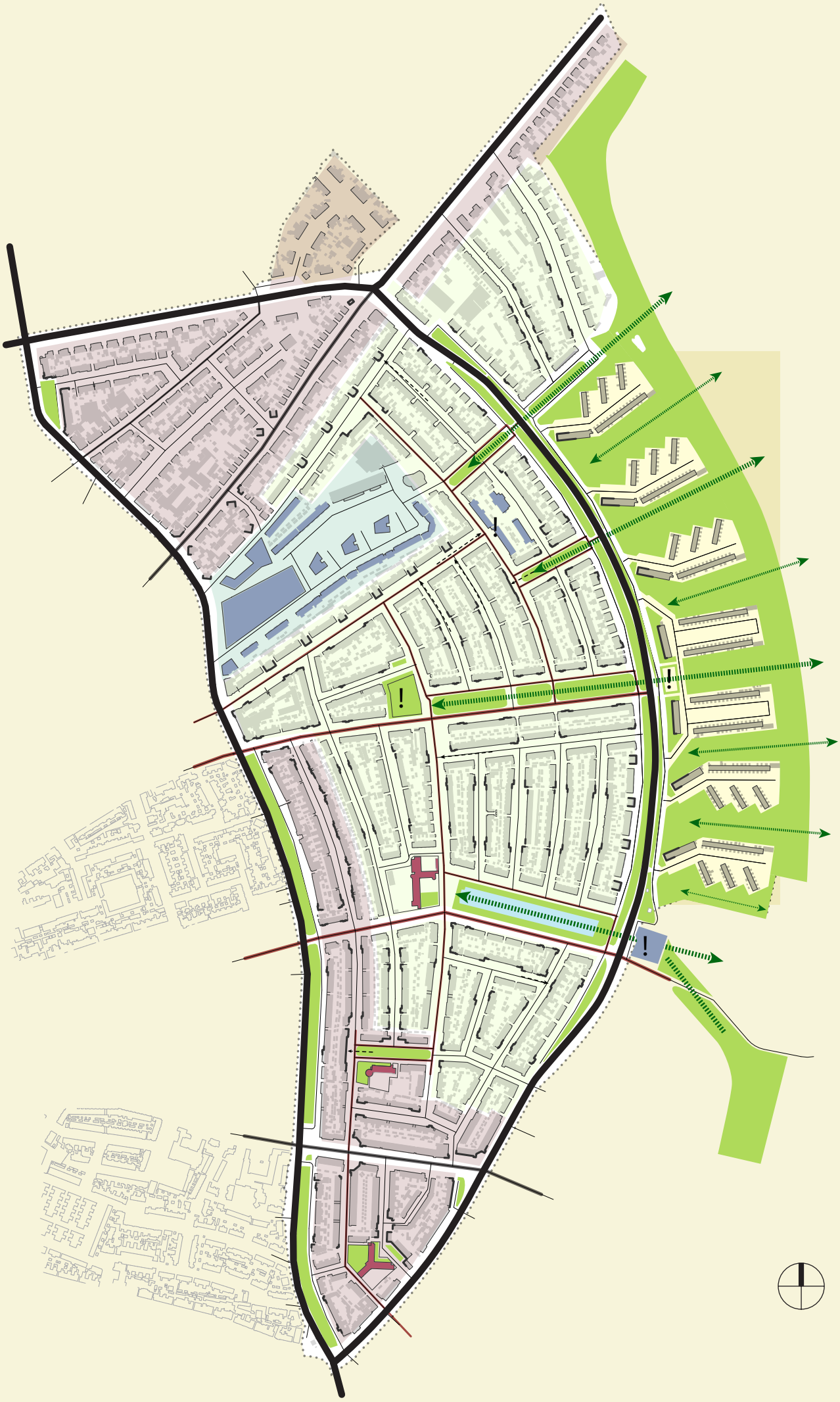

zijn geplaatst als onderdeel van een stedenbouwkundig plan dat een koppeling maakt tussen de lijnen van de stad en de ruimte van de natuur, die de kernwaarde vormt van het beschermd gezicht.

Woning en wijk, natuur en groen

Hilversum Oost is in hoofdzaak een groene stadswijk. De bebouwing bestaat dan ook voor het grootste deel uit woningen. Het gebied bevat enkele restanten van individuele lintbebouwing en volkswoningbouwcomplexen uit het begin van de twintigste eeuw, maar is in hoofdzaak een planmatige wijk. In de totstandkoming van de wijk zijn veranderende inzichten uit de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw af te lezen. In de deelplannen is een verschuiving te zien van in zichzelf besloten tuindorpen naar een open tuinwijk, die in het Kamrad uitloopt op de heide. Het ontwerp voor de structuur van deze tuinwijk omspant het hele gebied en koppelt de oudere plannen via een opeenvolging van groene openbare ruimten aan de natuur. De woningen maken zo allemaal deel uit van de wijk, terwijl de natuur via het stadsgroen doorloopt tot aan de voordeur.

De wijk is hiermee een bijzondere versie van het lommerrijk wonen in het Gooi, waarmee Hilversum in het interbellum steeds aantrekkelijker werd als vestigingsplaats voor forensen. Vanuit de woning keek die bewoner uit over een vriendelijke straat. Het is een typische woonstraat met een smalle rijweg aan beide zijden voorzien van een stoep met laanbomen, lage muurtjes en hekken om de bescheiden voortuinen af te scheiden, erkers en luifels die de maat van de woningen tonen, de doorgaande gevels daarboven definiëren de maat van het bouwblok. De maatvoering, uitwerking en plaatsing van deze onderdelen en accenten zijn weloverwogen. Het woonblok heeft een stevig aangezet dak met een flinke overstek, dat aan het eind van het blok met een nokverlaging of een doorschietend vlak een kleinere schaal krijgt en daarmee het oog een plezier doet. Enkele schoorstenen of balkons maken het blok af.

In het midden van de straat is de verkaveling onderbroken of het blok voorzien van een poort naar de achtertuinen. Aan de uiteinden staan de laatste huizen wat dichter op de weg, waardoor de woonstraat een besloten karakter heeft. De straat komt uit op één van de radialen of op een groene ruimte. Op de hoek is de bebouwing langs de belangrijkste openbare ruimte doorgetrokken, de eerste panden langs de zijstraat liggen een stuk de straat in. Daartussen is in de regel een tuin te zien of een muur gemetseld, die uitloopt in een tuinhuisje of garage. De hoek wordt hiermee de zijstraat ingetrokken, terwijl de bebouwing in de open verkaveling hiermee tegelijkertijd gezien vanuit de openbare ruimte de gelederen sluit.

Een tuinstad aan de stadsrand

Wie verder loopt komt op een doorgaande groene route, die in de richting van de heide breder wordt. Dudok neemt de oude radialen en koppelt ze binnen het plan aan elkaar met een verspringende route als een ader die door het gebied loopt. Deze loopt van de Merelstraat en in het verlengde daarvan de Marconistraat via het plantsoen van het Van het Hoffplein over in de Van de Sande Bakhuyzenstraat tot aan de Kometenstraat. De via de Eemnesserweg daaraan gekoppelde Meteorenstraat is ook onderdeel van deze route. De kruisingen in deze route zijn de plekken, waar de radialen door de tuinwijk breder worden met groen of op een groene ruimte eindigen die in verbinding staat met nieuwe radialen. Het brede groen loopt in een parkachtige sfeer door tot aan de Kamerlingh Onnesweg. Aan de overzijde daarvan liggen de tussenruimten van het Kamrad, die een voorbode zijn van het natuurgebied.

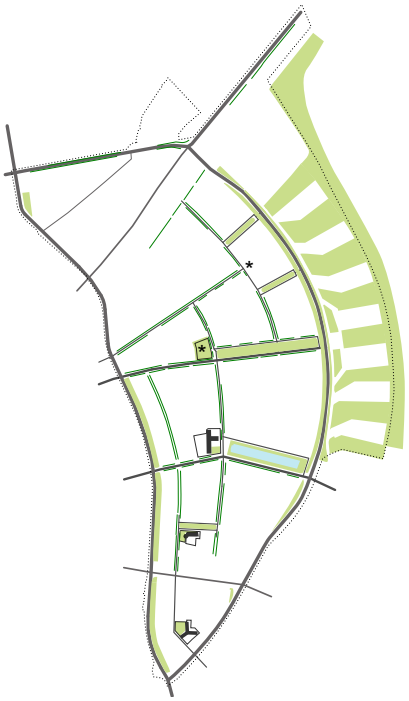

De woningen van het Kamrad nemen op een bijzondere manier een gelijksoortige positie in. Ze staan half op de heide, dat als openbaar gebied niet is afgescheiden met hekken. Wie hier de deur uit loopt, staat al aan de rand van het natuurgebied. De woningen ogen minder rijk en de appartementengebouwen zijn met hun gesloten plinten zelfs wat losgezongen van het maaiveld, maar dat is goed afgestemd op de vrije ruimte er omheen.

Visie en waardering

Deelgebieden

In Hilversum Oost zijn op hoofdlijnen vier beeldbepalende bebouwingstypen te onderscheiden met ieder een eigen karakter en waarde.

- *De linten en eerste seriematige woningbouw*

Het noordelijk deel van het beschermd gezicht begint bij het lint van de Larenseweg met daarlangs individuele bebouwing en een eerste woningbouwcomplex, gebouwd onder leiding van Verschuyl in 1913. In de jaren tien en twintig volgt daarop particuliere bouw en projectontwikkeling gecentreerd rond de Hoge Larenseweg, waarvan de architectuur een wisselende tuindorpstijl genoemd zou kunnen worden maar waarvan het stedenbouwkundig ontwerp minder aanspraak mag maken op deze titel. Bijzonder is het ensemble aan het groene Dr. J.P.H. Cuypersplein en de De Bazelstraat, dat zoals onder meer uit de straatnamen blijkt met enige architectonische aspiratie werd gebouwd. Langs de Johannes Geradtsweg verschijnt een flinke serie tweekappers, geheel in lijn met het belang van deze weg als doorgaande route.

- *De tuindorpen*

Aan de zuidzijde van het beschermd gezicht en langs het brede groen van de Jan van der Heijdenstraat werkt Dudok aan tuindorpen in aansluiting op de Vogel- en Electrobuurt. Het zijn buurten gecentreerd rond de Nassauschool en de school aan het Van 't Hoffplein. De blokken zijn hier wat langer dan in de eerste tuindorpen van de hand van Dudok, de woningen net wat groter. De blokken hebben twee lagen, waarvan er één half in de kap is gebouwd. De nadrukkelijke daken zijn voorzien van enkele dwarskappen, doorschietende dakvlakken of bijzondere rechthoekige massa-elementen. De horizontaal gelede blokken hebben hiermee op subtiele wijze enkele verticale accenten gekregen. Poorten naar de achtertuinen maken het geheel af. Ongeveer 250 van deze woningen werd gesloopt en naar gelijkend model een maatje groter teruggebouwd.

Een tuinstad aan de stadsrand

• *De tuinwijk*

Het grootste deel van Oost is te typeren als tuinwijk met verzorgde tweelaagse woningen aan aangenaam groene straten. Het betreft middenstandswoningen aan straten zoals aan de Kometen- of Rigelstraat, maar ook om driekappers aan de Orionlaan en flinke tweekappers aan de Kamerlingh Onnesweg. Wonen overheerst het straatbeeld, de architectuur is gedegen uitgewerkt met aandacht voor symmetrie en bijzondere oplossingen bij hoekwoningen. De Lorentzschool is een uitzondering, die gezien de structuur van het gebied en het belang van de kruising met de Van de Sande Bakhuyenstraat een pendant had kunnen krijgen op een veld aan de Eemnesserweg.

• *Het Kamrad*

De appartementengebouwen van het Kamrad zijn een beeldmerk voor Oost. Het complex is in zijn plaatsing een logische beëindiging van de plannen voor Oost zoals die aan het begin van de jaren dertig werden vastgelegd in het uitbreidingsplan. Het Kamrad is enerzijds de afronding van de stad en anderzijds het begin van het natuurgebied.

• *Overig*

Naast de beeldbepalende bebouwing, is er binnen de grenzen van het beschermd gezicht ook bebouwing die minder bijdraagt aan het gebiedsbeeld. In het oogspringende voorbeelden zijn de twee woningblokken aan de Meteorenstraat ter hoogte van de Kometenstraat, een tweelaags appartementenblok op een souterrain op de hoek van de Larenseweg en de Siriusstraat en de afwijkende nieuwbouw op het voormalig fabrieksterrein aan de Seinstraat. Ook de gevels van winkels zoals van de apotheek op de hoek van de Van het Hoffstraat of de rij aan de Jan van der Heijdenstraat ter hoogte van de Eemnesserweg dragen niet bij aan de gebiedskwaliteit. Voor de enigszins teruggelegen bedrijfsbebouwing tussen de Kamerlingh Onnesweg en Siriusstraat geldt hetzelfde.

Visie en waardering

Kenmerken

Hilversum Oost is een uniek voorbeeld van de oplossingen en inzichten, die ten grondslag lagen aan de groei en planning van Hilversum zoals die ter hand werden genomen onder regie van Dudok. De stedenbouwkundige en architectonische kenmerken zijn in de regel goed bewaard. Onderstaande opsomming is onderverdeeld in hoofdkenmerken en overige kenmerken.

- *Hoofdkenmerken*
- Een tuinwijk met een afgewogen planmatige stedenbouwkundige opzet met gebruik van radialen en ringwegen in aansluiting op de oudere linten en tuindorpen als overgang van de bebouwde kom naar het Gooise natuurgebied
- Besloten woonstraten met een krom verloop en een verbreding van het profiel in het midden
- De zorgvuldige baksteenarchitectuur van de arbeiderswoningen in de tuindorpen uit de jaren twintig en die voor middenstanders en forensen in de woonwijk uit de jaren dertig zijn samen met het groen bepalend voor het straatbeeld voor het gebied tussen de Jan van der Heijdenstraat en de Kamerlingh Onnesweg
- De samengestelde hoekoplossingen waarmee in de open verkaveling rond het blok een doorgaande voorgevelzone is gemaakt
- De massaopbouw van de gebouwen en de uitwerking in kenmerkende baksteenarchitectuur met een sterke horizontale belijning en verticale accenten
- De breder wordende groene lanen, de grasbermen met beplanting, het brede plantsoen aan de Eemnesserweg en de waterpartij langs de Lorentzweg zijn een voorbode van het natuurschoon
- De markante positie van de scholen in relatie tot het groen en de woonbebouwing als schakelpunten in het stedenbouwkundig plan
- Afwisselend straatverbredingen en -versmallingen zoals die ontstaat door de massaaccenten met inbegrip van erkers en verticale accenten
- Plaatsing en omvang bouwblokken met een aanzienlijke verscheidenheid in woningtype ten dienste van de deelplannen met gevel- en rooilijnverspringingen en wisselingen in kapvorm
- Baksteenarchitectuur een enkele keer afgewisseld met pleisterwerk of betimmering

- *Het Kamrad*
- Ritme van stedenbouwkundig plan en architectonische invulling van op elkaar afgestemde bebouwing
- Maatvoering, uitwerking en detaillering van de architectuur

- *Overige kenmerken*
- Het gebruik van rustig en verzorgd ogende materialen en kleuren als decor voor het groen
- De tuintjes met lage erfafscheidingen aan de voorzijde van de kavels
- De groene erfafscheidingen of tuinmuren in het verlengde van de zijgevels die de achtererven afschermen van de openbare ruimte
- Aanhelen oude, minder planmatige uitbreidingen

Een tuinstad aan de stadsrand

Behouden, verbeteren en accepteren

De beeldkwaliteit van Hilversum Oost is te beschrijven aan de hand van een drietal begrippen. Behouden wat goed is, versterken wat beter kan en accepteren dat niet alles mogelijk is. Stelregel is daarbij, dat elke verandering een verbetering moet zijn in de richting van een evenwichtig beeld van de openbare ruimte en de bebouwing. Het streven is de eigenheid van elke plek binnen de structuur tot zijn recht te laten komen. Voor de bebouwing moet het beeld van de baksteenarchitectuur van de eerste helft van de 20e eeuw in al zijn varianten als uitgangspunt worden gehanteerd (met het Kamrad als logische uitzondering).

- *Behouden*

Te behouden zijn de ruimtelijke hoofdstructuur van de tuindorpen en de tuinwijk met de radialen en ringen, die in het gebied zijn verweven met de woonblokken en enkele bijzonder gebouwen. De hiërarchische opbouw van de radialen, verkeersstraten en woonstraten is kenmerkend en behoudenswaardig, net als de structurerende massa opbouw van de woningrijen met uitgestelde hoeken en ruimtevormende verspringingen in de rooilijn.
Ten opzichte van de straatprofielen is de huidige maat en schaal van de bebouwing op een enkele uitzondering na goed. Behoud van de massawerking van de blokken en de architectonische samenhang is aandacht waard, waarbij met name moet worden gedacht aan de kappen maar ook aan subtielere elementen zoals poorten, balkons, maatvoering en accenten. De nieuwbouw van Liebergen is als enigszins uitvergrootte versie van de oorspronkelijke bebouwing ook voldoende passend in de oude structuur.
De herkenbare architectonische handtekening van de gebouwen en ensembles moet worden bewaard inclusief samenhangend gebruik van materialen en kleuren. Daarbij zijn de oorspronkelijke kenmerken leidend. De plaatsing en vorm van de massa's alsmede de architectuur van de gebouwen in het Kamrad is eveneens behoudenswaardig.

- *Verbeteren*

Er liggen op meerdere schaalniveaus kansen voor het verbeten van de beeldkwaliteit. Wat betreft de openbare ruimte is de eerder genoemde route die als een ader door het gebied loopt op twee plekken aangetast. De centrale groene as over de Eemnesserweg strandt op dit moment ter hoogte van de Van de Sande Bakhuyzenstraat in een speeltuin. In lijn met de overige groene assen in het gebied en het oorspronkelijke plan van uitbreiding zou een bijzonder gebouw of in ieder geval een afscherming van de zijgevels van het achterliggende blok hier op zijn plaats zijn. Daarnaast is de inrichting van de openbare ruimte in de Meteorenstraat voor verbetering vatbaar. Hiermee kan de koppeling tussen Orionlaan en Poolsterstraat versterkt worden, waardoor het laatste deel van de ader weer meer deel van het geheel wordt.
De erfafscheidingen vormen veelal de overgang naar privaat gebied. De beeldkwaliteit kan verbeterd worden door meer terughoudende erfafscheidingen die per ensemble in samenhang zijn. Daarnaast is versterking mogelijk op de vele bijzondere hoeken in het gebied. Deze uitgestelde hoeken staan onder druk door individuele wijzigingen als hoge erfafscheidingen en het dichtzet-

ten van de ruimte tussen garage en woning.
Op het niveau van de architectuur is verbetering met name wenselijk voor enkele rijen woningen aan de Planetenstraat en omgeving. Deze complexen hebben gestucte gevels in opvallende pasteltinten en kunststof kozijnen in een uitvoering met weinig tot geen neggen en andere profilering. Daarnaast kunnen enkele panden aan de Jan van der Heijdenstraat verbetering gebruiken. Hier is de samenhang in de rij op diverse plekken aangetast door individuele wijzigingen als gereinigde gevels, nieuw voegwerk, luifels, afwijkende kleuren in gevels, kozijnen en goten. Met name hoekpanden van rijen hebben hierdoor weinig samenhang meer met de rest van de rij. Ook de samenhang van de ensembles ten noorden van de Larenseweg staat onder druk door kleine veranderingen aan individuele panden.

- *Accepteren*

Niet alles wat uit de toon valt in het beeld van Hilversum Oost is te veranderen. Situaties waar wijzigingen niet te verwachten of af te dwingen zijn, moeten worden geaccepteerd.
De nieuwe brandweerkazerne aan de Kamerlingh Onnesweg is qua plaatsing een in het oog springend voorbeeld van deze regel. Deze doorbreekt de oorspronkelijke structuur door het blokkeren van een groene as op het punt dat deze overging in het buitengebied.
Wat betreft de bebouwing zal nog meer geaccepteerd moeten worden. De bebouwing ter plaatse van de voormalige Seinfabriek bijvoorbeeld wijkt in maat en schaal, maar ook in architectuur af van het beeld van Hilversum Oost. Deze bebouwing ligt enigszins verscholen en vormt daarmee ondanks zijn formaat een relatief bescheiden inbreuk op het beeld van Hilversum Oost. Deze inbreuk is het grootst aan de Radiostraat waar de gevarieerde, kleinschalige lintbebouwing is aangevuld met onder andere een teruggelegen achterkant van een relatief groot blok met winkels in de plint en twee lagen appartementen daarboven.
Enkele bijzondere plekken in het oorspronkelijke plan van uitbreiding zijn in de huidige situatie niet meer herkenbaar. Voorbeeld hiervan is de Meteorenstraat die ter hoogte van de Kometenstraat is bebouwd met twee rijen woningen, die in massa en architectuur afwijken van de overige bebouwing in het gebied. Het geplande schakelpunt is hiermee verdwenen.

KAARTEN

Kaarten

Op de volgende pagina's zijn onderstaande kaarten opgenomen:

- Hoofdstructuur
- Groenstructuur
- Ensembles en straatwanden
- Architecten
- Monumenten
- Complexen

Op de verschillende kaarten zijn de beschreven architectuur- en cultuurhistorische, de landschappelijke- en ruimtelijke en stedenbouwkundige waarden gevisualiseerd. De visualisatie bevat zowel historische informatie als (nog steeds) aanwezige waarden. Als deze kaarten over elkaar heen worden gedacht ontstaat er een duidelijk beeld van de waardevolle karakteristieken. Ook zijn de afwijkingen benoemd, zoals afwijkende bebouwing en inrichting van de openbare ruimte. De complexen, ensembles en bebouwingstypen geven de differentiatie in het gebied aan die ook in de regelgeving worden vertaald.

Hoofdstructuur

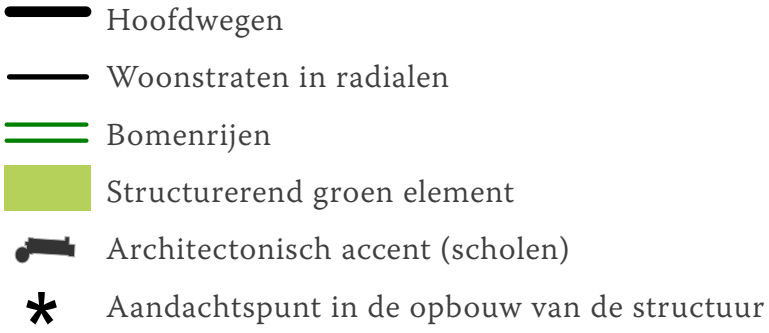

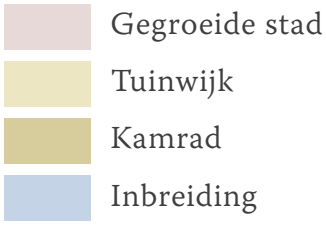

Groenstructuur

Openbaar groen

Bomenrij volwassen bomen

Bomenrij jonge/kleine bomen

Ⓢ Speelplek

Ensembles en straatwanden

Architectonische eenheden (verschillende kleuren geven verschillende samenhangende eenheden weer)

Voorgevels

Poorten in bouwblok

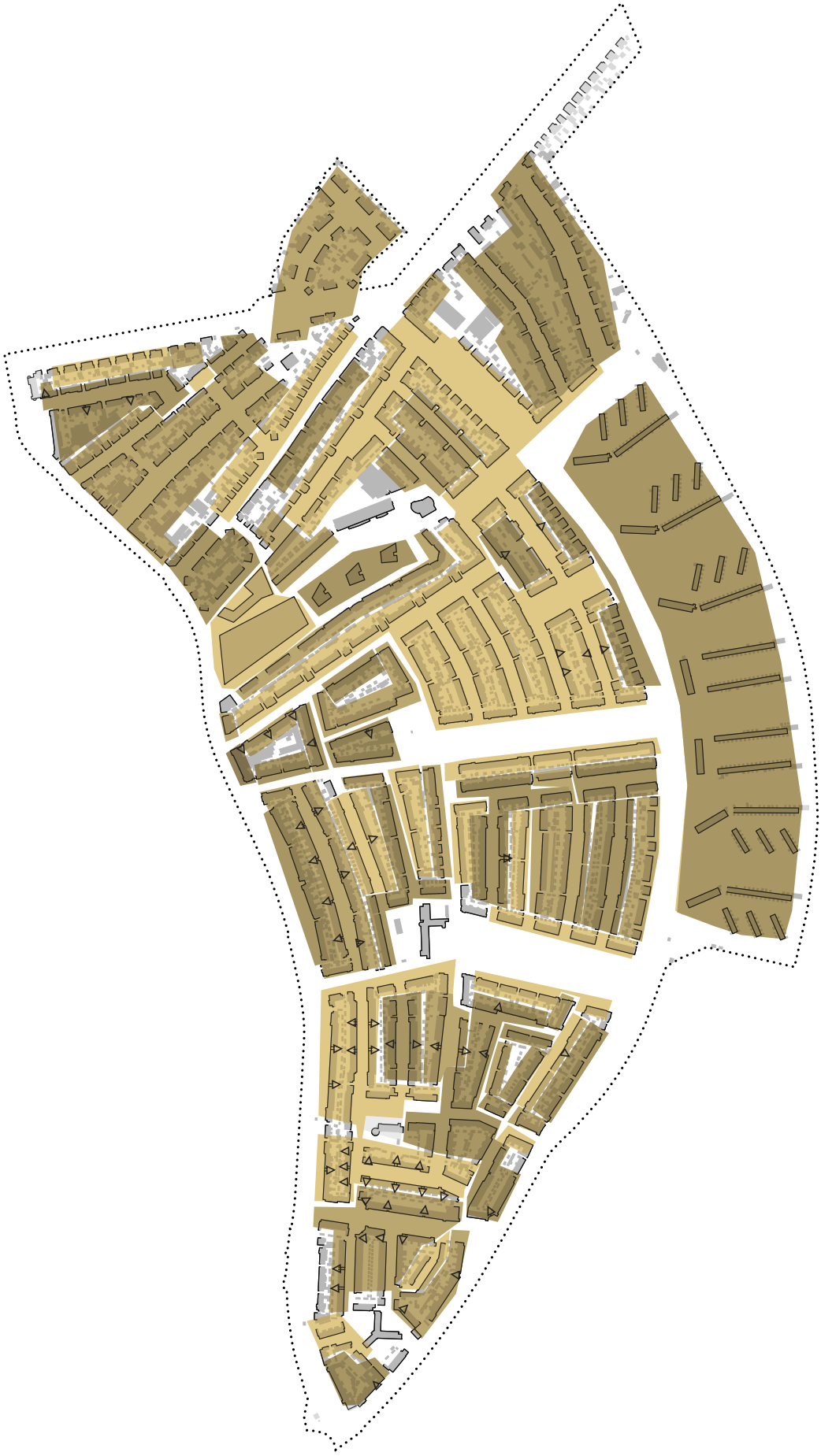

Architecten

Architecten in opdracht van woningbouwverenigingen

- Andriessen (St. Joseph)
- Dudok (gemeente)
- Van Laren (Arbeidersbouwvereniging Hilversum)
- Verschuyl en De Groot (Volksbondbouwvereniging)
- Slot (Erfgooiers)
- Bunders (Ons Ideaal / Erfgooiers)
- Wormser en Wentink (Patrimonium)
- Middag (Patrimonium)

Architecten niet in opdracht van woningbouwverenigingen

- Trappenburg
- Dusschoten
- Lunshof
- Reeders
- Dullaart
- De Groot
- Van Zanten
- Diverse architecten (waaronder Ouderdorp, Helmond jr., Allessie en Punselie)

De omkaderde delen ten zuiden van de Minckelersstraat is Dudok Revisited, waar de oorspronkelijke bebouwing is vernieuwd door de architecten Braaksma & Roos, Mulleners & Mulleners, Marloes van Haaren.

Monumenten

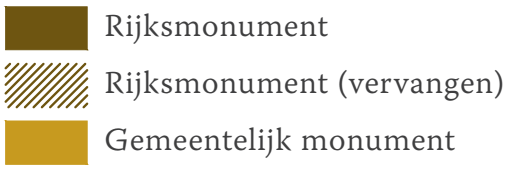
Rijksmonument
Rijksmonument (vervangen)
Gemeentelijk monument

Complexen

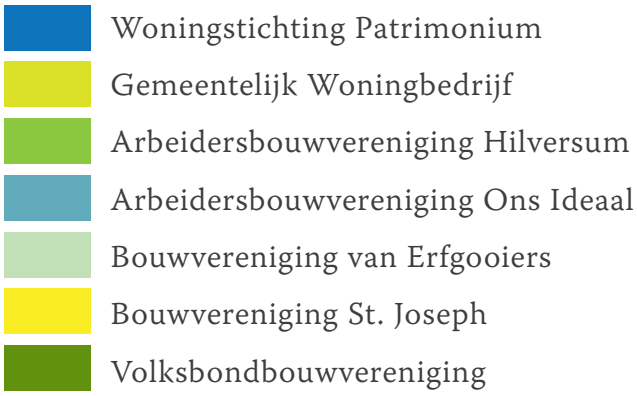
Woningstichting Patrimonium
Gemeentelijk Woningbedrijf
Arbeidersbouwvereniging Hilversum
Arbeidersbouwvereniging Ons Ideaal
Bouwvereniging van Erfgooiers
Bouwvereniging St. Joseph
Volksbondbouwvereniging

1e
1e
16e
14e
17e
17e
17e
18e
18e
8e
8e
18e
8e
7e
22e
5e
5e
13e
7e
7e
6e
6e
13e
6e
5e
11e
12e
10e

Het beschermd gezicht

UITWERKING

Het beeld van Hilversum Oost is waardevol voor de identiteit van de stad. Het gebied heeft een bijzondere stedenbouwkundige structuur met vele waardevolle woningcomplexen en monumentale panden. Dit hoofdstuk beschrijft uitgangspunten en richtlijnen voor het beheer en de versterking van het beeld. Deze zijn gebaseerd op de waarden van Hilversum Oost. Uitgangspunt is het behoud van de historisch waardevolle identiteit, die het gebied zo aantrekkelijk maakt. Eventuele wijzigingen moeten vanuit deze achtergrond plaatsvinden en leiden tot herstel, versterking of verbetering.

Samenhang en vertaling

In dit hoofdstuk worden bouwstenen gegeven voor nadere regelgeving. In eerste instantie is dat het bestemmingsplan en in tweede instantie gaat het ook om ander beleid zoals bijvoorbeeld de welstandsnota. Hierbij gaat het om het herformuleren van de beschreven waarden in uitgangspunten en richtlijnen van beleid, mogelijke beleidskeuzen en hoe dat geregeld kan worden. Het is onmogelijk daarbij volledig te zijn. De richtlijnen van beleid zijn inhoudelijk van aard. Zij geven randvoorwaarden aan en kunnen een inspiratiebron zijn voor ontwerpers, eigenaren en iedereen die activiteiten ontplooit ten aanzien van het ruimtelijk beeld en het functioneren van Hilversum oost. Beleidskeuzen, uitwerking en politieke besluitvorming bepalen de beweging binnen de bandbreedtes.

Uitgangspunten op hoofdlijnen

Uitgangspunt is de bescherming van cultuurhistorische waarden, die kenmerkend zijn voor Hilversum oost. De aandachtpunten op hoofdlijnen zijn daarbij:

- Behoud van cultuurhistorische waarden en monumenten, zowel in architectuur als stedenbouw
- Het gebied is een goed behouden voorbeeld van de ontwikkeling van Hilversum als kleinschalige tuinstad in de natuur zoals ontstaan in de eerste helft van de twintigste eeuw
- Het gebied bestaat meerdere deelgebieden, complexen en ensembles met ieder een eigen waarde en samenhang
- De deelgebieden zijn onderling en met de omgeving verweven met routes en zichtlijnen
- De samenhang tussen de openbare ruimte van straten, lanen, groenstroken en plantsoentjes met de bouwmassa
- Het straatbeeld is zorgvuldig geregisseerd op de maat en schaal van de woningen met markante hoeken en groen, deze aanleg vraagt niet om nieuwe monumentale gebouwen
- Kleine afwisselingen binnen de hoofdlijnen van de bouwmassa zoals erkers en doorschietende dakvlakken zijn onderdeel van het straatbeeld
- Poorten, doorgangen, gemetselde schuren, muren als erfafscheiding voor achtertuinen en voortuinen met lage afscheidingen in de vorm van muurtjes of hekjes vormen een onderdeel van het straatbeeld als overgang van de openbare ruimte naar de privé ruimte binnen de blokken
- In de architectuur is een dynamisch evenwicht tussen dichte gevelvlakken en openingen te herkennen, waarvan submassa's zoals erkers, schoorstenen en luifels deel uitmaken
- De architectuur van de woning maakt op een enkele uitzondering na deel uit van een blok of ensemble, wat inhoudt dat de specifieke samenhang in het ensemble bepaalt welke wijzigingen of herstelwerkzaamheden geëigend zijn voor een specifiek pand (geen generieke oplossingen in het straatbeeld)
- Eventuele nieuwbouw sluit zorgvuldig aan op de maat en schaal alsmede de architectonische uitdrukking van de oorspronkelijke bebouwing
- Terughoudend zijn met reclame, ook bij winkelpanden
- Veranderingen zijn een verbetering en dragen bij aan het gebiedsbeeld
- Bij wijzigingen wordt uitgegaan van de eenheid, de oorspronkelijke vorm, kenmerken en maatvoerig

Stedenbouw

De oorspronkelijke stedenbouwkundige plannen en uitwerkingen zijn uitgangspunt en verdienen waar nodig herstel. De kwaliteit van de oorspronkelijke structuur en verkaveling zijn karakteristieke waarden van het gebied.

Richtlijnen:
- Hoofdroutestructuur behouden en herstellen
- Verweving van radialen en ringwegen inclusief gekromde woonstraten behouden
- Kenmerkende verruimingen in het profiel van de openbare ruimte behouden
- Verkaveling en parcellering van oorspronkelijke bebouwing handhaven
- Bouwmassa zoals bepalend voor het straatbeeld behouden
- Uitzonderingen in de structuur en later ingevoegde ensembles zijn geen uitgangspunt voor verdere ontwikkeling
- Zichtlijnen behouden
- Relatie wijk - natuurgebied behouden

Aandachtspunten voor uitvoering, behoud en herstel:
- Stedenbouwkundige opzet
- Groene ruimte en laanbeplanting
- Parcellering en herkenbaarheid woningblokken als onderdeel van een geregisseerd geheel
- Voor- en zijgevellijnen
- Hoogte en kapvorm historische bebouwing
- Poorten en doorgangen naar achterpaden
- Voorgevels, geen aanbouwen met uitzondering van het vervangen of terugbrengen van erkers met een hoogte en diepte gelijk aan de oorspronkelijke
- Dakvlakken, geen nieuwe dakkapellen in een voor- of zijdakvlak
- Aanhelen open plek einde groenstrook Eemnesserweg met een bijzonder gebouw is gewenst
- Herkenbaarheid (eenheid) complexen
- Relatie inrichting openbare ruimte - bebouwing
- Zwaartepunten, oriëntatiepunten en steunpunten zijn de oorspronkelijke
- Omvang bouwblokken en relatie bebouwing - ruimte

Openbare ruimte

De oorspronkelijke inrichting van de openbare ruimte was verzorgd met net als nu veel ruimte voor groen. Het beginsel was een rijweg, die aan beide zijden was voorzien van een trottoir en werd begrensd door grasperken, de lage hekjes van de voortuinen of rond achtertuinen gemetselde muren.

Richtlijnen:
- De inrichting van de openbare ruimte inclusief de straatprofielen handhaven en afwijkingen waar mogelijk herstellen
- De lengterichting van de straat en eventuele zichtlijnen vormen de hoofdrichting
- Parkeren in openbare ruimte doet zo min mogelijk afbreuk aan de oorspronkelijke structuur en wordt niet afwijkend ingericht
- Pleintjes en verruimingen in het wegprofiel waar mogelijk in lijn met de oorspronkelijke inrichting gebruiken voor groen

Aandachtspunten voor uitvoering:
- Benadrukken doorgaande lijnen
- Structurerende groene wiggen hebben een open inrichting met gras en een beperkte hoeveelheid struiken of bomen
- Langsparkeren heeft de voorkeur boven schuin of dwarsparkeren
- Behoud laanbeplanting en grasvlakken
- De elementen voor de inrichting van de openbare ruimte zijn bescheiden
- Erfafscheidingen van voortuinen zijn laag en bestaan uit een open hekwerk of een muurtje
- Erfafscheidingen van achtertuinen zijn groen of, indien dit past in de oorspronkelijke aanleg, uitgevoerd als gemetselde muur
- Biotopen bij monumenten, zoals gazons behouden

Architectuur

Ook voor de bebouwing is behoud en herstel het uitgangspunt, waarbij steeds rekening moet worden gehouden met de plek die een gebouw inneemt in de oorspronklijke structuur.

Richtlijnen:
- Verkaveling en ruime parcellering van oorspronkelijke bebouwing met vooral middenstandswoningen handhaven
- Het Kamrad is een uitzondering
- De doorgaande voortuinzone is een belangrijk deel van de openbare ruimte
- De bouwmassa's met gedifferentieerde kappen en blokbeëindigingen van de seriematige woningbouw zijn bepalend voor het gebiedsbeeld, de bestaande individuele panden zijn te zien als uitzonderingen

- Bij het bepalen van de voorgevellijn is met name de bovenhelft van de gevel van belang, de erkers en luifels van de begane grond zijn in massa ondergeschikte bouwdelen in de voortuin
- Woningen maken deel uit van rijen en ensembles met hun eigen symmetrieën en verbijzonderingen, waaronder erkers en balkons maar ook poorten en opritten naar het achtergebied
- Ensembles zijn herkenbare eenheden met een eigen karakteristiek en samenhang, maar vormen wel aandeel aan het geheel
- De individuele woning is onderdeel van de rij of het ensemble
- Monumenten zijn beschreven in redengevende omschrijvingen

Aandachtspunten voor uitvoering, behoud en herstel:
- Behoud van historische bebouwing
- Behoud en herstel van architectonische kenmerken
- Maat en schaal van de bebouwing als onderdeel van straatwanden, waarbij het bewaren van de hoekaccenten de nadruk verdient
- Kenmerkende bouwmassa's met als hoofdkenmerken afwisselingen tussen voorgevels, zijgevels, kappen, erkers en groene tussenruimten
- De architectuur van panden met inbegrip van kenmerkende detaillering, materiaalgebruik, maatvoering en kleuren
- Kleurgebruik, materiaalgebruik en detaillering, waarbij in een later stadium bijvoorbeeld gestucte of gekeimde gevels niet als uitgangspunt dienen en ook recente winkelpuien geen navolgenswaardige voorbeelden zijn
- Geen schaalvergroting door zichtbare samenvoeging van meerdere woningen
- Bebouwing aan de (hoofd)wegen heeft in beginsel twee lagen met kap, bebouwing aan de zijstraten variëert van één tot twee lagen
- De architectonische uitwerking en detaillering zijn zorgvuldig
- Wijzigingen en toevoegingen in maat en schaal zorgvuldig afstemmen op het hoofdgebouw, het bouwblok, complex of ensemble
- Behoud oorspronkelijke gevelindeling met veelal een sterk horizontale geleding
- Materialen zijn kwalitatief duurzaam en traditioneel afgestemd op de eenheid in het bouwblok, complex of ensemble
- Dakenlandschap

Monumenten

Behoud en eventueel herstel van karakteristieke kenmerken in overeenstemming met de redengevende omschrijvingen en de plek die het gebouw inneemt in het stedenbouwkundig weefsel is het uitgangspunt voor monumenten. De redengevende omschrijvingen, waarin de architectuur en kenmerken worden beschreven, zijn beschikbaar op Geotalk via www.hilversum.nl. De objecten met de codering GMH zijn gemeentelijke monument, die met de codering RM rijksmonument.

- GMH1319

Flatgebouwen en grondgebonden rijtjes woningen in het Kamrad, ontworpen door W. M. Dudok (deel van het Uitbreidingsplan 1935, 1961-1964)

- GMH1372

54 arbeiderswoningen aan de Larenseweg en Conradstraat ontworpen door C. de Groot en E. Verschuyl (Volksbondbouwvereeniging Hilversum, 1913)

- GMH1338

96 woningen en 2 winkelhuizen in de Erfgooiersbuurt ontworpen door J. H. Slot (1e complex Bouwvereniging van Erfgooiers, 1917)

- RM407577 (gesloopt)

De oorspronkelijke woningen aan Merelstraat 4-38 zijn gesloopt, omdat ze niet meer aan de huidige kwaliteitseisen voldeden. Op deze locatie zijn onder de naam ‘Dudok Revisited’ grotere woningen in een vergelijkbare stijl teruggebouwd.

- RM407601 (gesloopt)

De oorspronkelijke woningen aan Merelstraat 42-50 zijn gesloopt, omdat ze niet meer aan de huidige kwaliteitseisen voldeden. Op deze locatie zijn onder de naam ‘Dudok Revisited’ grotere woningen in een vergelijkbare stijl teruggebouwd.

- RM407238

Congiërgewoning en schoolgebouw (Nassauschool) aan Merelstraat 43-45 (nr 43 gesloopt) ontworpen door W. M. Dudok (1928)

- RM407582

woningenreeks aan de Spreeuwenstraat 1-11, Jan van der Heydenstraat 277, Merelstraat 40 ontworpen door W. M. Dudok (deel van 10e gemeenlijk complex, 1927-1928)

- RM407595

reeks van vier woningen aan de Spreeuwenstraat 2-8 ontworpen door W. M. Dudok (deel van 10e gemeentelijk complex, 1927-1928)

- RM407237

woningenreeks aan de Duivenstraat 1-27, 4-14, ontworpen door W. M. Dudok (11e gemeentelijk complex, 1927)

- RM407570

Jan van der Heydenstraat 239, Minckelersstraat 40-50, Merelstraat 2

- RM522855

Schoolgebouw (Lorentzschool), aan de Van de Sande Bakhuyzenstraat, ontworpen door W.M. Dudok (1930)

Complexen

Behoud en eventueel herstel van karakteristieke kenmerken in overeenstemming met de plek die het gebouw inneemt in het stedenbouwkundig weefsel is het uitgangspunt voor de hier genoemde complexen.

- *Arbeidersbouwvereniging Hilversum*

- 7de complex Arbeidersbouwvereniging Hilversum, Van Laren, 1931-1935
  18 woningen aan de Planetenstraat, Mercuriusstraat en Jupiterstraat

- 17de complex “Hilversum”, Dudok en Magnee, 1963
  Kamrad: Kamerlingh Onnesweg, Schans en Lange Heul

- *Arbeidersbouwvereniging Ons Ideaal*

- 5de complex Arbeidersbouwvereniging Ons Ideaal, Bunders, 1926
  56 woningen aan de Marconistraat en Lorentzweg

- 6de complex Arbeidersbouwvereniging Ons Ideaal, Bunders , 1928
  81 woningen aan de Jan van der Heydenstraat, Minckelerstraat, Marconistraat, Koomanstraat, Van de Sande Bakhuyzenstraat en Simon Hoogewerffstraat

- 8ste complex Arbeidersbouwvereniging Ons Ideaal, Bunders, 1931-1935
  73 woningen aan de Kapteijnstraat, Van de Sande Bakhuijzenstraat en Planetenstraat

- 17de complex Arbeidersbouwvereniging Ons Ideaal, Dudok en Magnee, 1963
  Kamrad: Kamerlingh Onnesweg en ‘t Harde

- *Bouwvereniging van Erfgooiers*

- 1ste complex Bouwvereniging van Erfgooiers, Slot, 1915-1917
  98 woningen (Erfgooiersbuurt) aan de Erfgooiersstraat, Ludenstraat, Hoge Larenseweg en Johannes Geradtsweg

- 2de complex Bouwvereniging van Erfgooiers, Bakker en Bunders, 1923-1926
  73 woningen (Erfgooiersbuurt) aan de Stad en Landestraat, Erfgooiersstraat en Jacob Peetstraat

- 3de complex Bouwvereniging van Erfgooiers, Bakker en Bunders, 1926-1928
  49 woningen (Erfgooiersbuurt) aan de Johannes Geradtsweg, Stad en Landestraat, Hoge Larenseweg, Hendrik Smitstraat en Jacob Peetstraat

- 14de complex Bouwvereniging van Erfgooiers, Dudok en Magnee, 1961-1964
  Kamrad: Kamerlingh Onnesweg en Zevenbergen-

• *Bouwvereniging St. Joseph*

- 3de complex Bouwvereniging St. Joseph, Andriessen, 1923
  Jan van der Heydenstraat (verbouwd 1936)

• 5de complex Bouwvereniging St. Joseph, Andriessen, 1928
  Marconistraat en Eemnesserweg

- 7de complex Bouwvereniging St. Joseph, Andriessen, 1932
  Struvestraat, Woningen uit 2de en 3de complex (Electrobuurt) aan de Jan van der Heydenstraat

- 16de complex Bouwvereniging St. Joseph, Dudok en Magnee, 1962
  Kamrad: Kamerlingh Onnesweg en Baerbergen

- 18de complex Bouwvereniging St. Joseph, Dudok en Magnee, 1964
  Kamrad: Kamerlingh Onnesweg en Vogelpan

• *Gemeentelijk woningbedrijf*

- 10de gemeentelijk complex, Dudok, 1927
  Merelstraat

- 11de gemeentelijk complex, Dudok, 1927
  15 (oorspronkelijk 27) woningen met bungalowtype aan de Duivenstraat

- 12de gemeentelijk complex, Dudok, 1928
  8 arbeiderswoningen aan de Merelstraat

- 13de gemeentelijk complex, Dudok, 1928-1931
  101 arbeiderswoningen en 4 dienstwoningen aan de Van de Sande Bakhuyzenstraat, Jan van der Heydenstraat, Van ´t Hoffplein, Lorentzweg en Marconistraat.

- 18de gemeentelijk complex, Dudok, 1931-1934
  tussen Planetenstraat, Saturnusstraat, aan Jupiterstraat, Lorentzweg en terrein bestemd voor school

- 22ste gemeentelijk complex, Dudok, 1948-1949
  Jupiterstraat en Planetenstraat

• *Volksbondbouwvereniging Hilversum*

- 1ste complex, De Groot en Verschuyl, 1913
  54 woningen aan de Larenseweg

• *Woningstichting Patrimonium*

- 5de complex Woningstichting Patrimonium, 1926
  46 of 50 woningen aan de Minckelerstraat, Merelstraat, Kamerlingh Onnesweg en Valkstraat

- 6de complex Woningstichting Patrimonium, Wormser en Wentink, 1928
  68 woningen aan de Minckelerstraat, Simon Hoogewerffstraat, Van de Sande Bakhuyzenstraat, van ´t Hoffplein.

- 7de complex Woningstichting Patrimonium, Wormser en Wentink, 1929
  81 woningen aan de Besselstraat, Juliusstraat, Van de Sande Bakhuyzenstraat, Simon Hoogewerffstraat, van ´t Hoffplein.

- 8ste complex Woningstichting Patrimonium, Middag, 1939-1940
  46 woningen aan de Saturnusstraat

- 17e complex Woningstichting Patrimonium, Dudok en Magnee, 1963
  Kamrad: Kamerlingh Onnesweg, Schans, Aardjesberg

- 18e complex Woningstichting Patrimonium, Dudok en Magnee, 1963
  Kamrad: Kamerlingh Onnesweg, Den Ool

LITERATUUR EN BRONNEN

Literatuur

Bergeijk, Herman van, '*Willem Marinus Dudok. Architect-stedenbouwkundige 1884-1974*', Naarden 1995

Berlage, Dr. H. P., '*Normalisatie in woningbouw, voordracht gehouden door Dr. H. P. Berlage*', Rotterdam 1918

Casseres, J. M. de, '*Stedebouw*', Amsterdam 1926

Diederich, J., '*Karakter en groei van Hilversum (Sociologische en sociografische studiën III)*', Leiden 1952

Dikken, Arie den, Koenders, Annette (Dienst stadsontwikkeling gemeente Hilversum), '*De stedenbouwkundige betekenis van de Clemenskerk in Hilversum. De eerste stappen van bouwmeester W.M. Dudok in de Hilversumse volkshuisvesting en stedenbouw*', Hilversum 1996

Dudok, W.M., Oud, J.J.P. '*Arbeiderswoningen te Leiderdorp*' in *Bouwkundig Weekblad*, 36e jaargang, nummer 11 (10 juli 1915), pagina 85-87

Dudok, W. M., '*Brief aan Heeren Burgemeester en Wethouders, met onderwerp: uitbreidingsplan*', Hilversum 8 juni 1918

Dudok, W. M., '*Hilversum, inleiding tot het bezoek aan de uitbreidinswerken der laatste jaren*, (1924)

Dudok, W. M., '*Rapport van den Directeur van P.W, No 338*', Hilversum 19 juli 1916

Dudok, W.M., '*Woningcomplexen te Hilversum*', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, 1926?, pagina 110-116 (overzicht bouw 1911-1925)

Dudok, W. M., '*Toelichting/voorwoord bij Tentoonstelling van woninginrichting voor arbeiders en middenstand*', Hilversum februari 1924

Dudok, W. M., '*Twee herbouwplannen voor 's-Gravenhage*', Den Haag 1946

Dudok, W. M., '*Welstandsbeoordeling van De plaatselijke schoonheidscommissie*', Hilversum 10 oktober 1930

Feenstra, G, '*Tuinsteden en volkshuisvesting in Nederland en Buitenland*', Amsterdam 1920

Fockema Andreae, Mr. J.P., '*De hedendaagsche stedenbouw*', Utrecht 1912

Gemeenteblad van Hilversum, afdeeling I, 30 juli 1915

Kampffmeyer, Hans, '*Die Gartenstadtbewegung*', Leipzig/Berlin 1913 (2e uitgave)

Klerk, Len de, '*De modernisering van de sta. De opkomst van de planmatige stadsontwikkeling in Nederland*', Rotterdam 2008

Koenders, A. M. 'Architectuur en stedenbouw 1850-1940 Hilversum', Zwolle, 2001

Magnée, R.M.H. en Dudok, Willem M., '*Willem M. Dudok*', Amsterdam/Bussum 1954

Polano, Sergio, '*Hendrik Petrus Berlage, het complete werk',* Alphen aan den Rijn 1988

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, '*Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van het beschermd stadsgezicht Plan-Oost gemeente Hilversum (noord-Holland) ex artikel 35 Monumentenwet 1988,* Zeist 2008

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, '*Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van het beschermd stadsgezicht Hilversum-Zuid gemeente Hilversum (noord-Holland) ex artikel 35 Monumentenwet 1988,* Zeist 2008

Sitte, Camillo, '*De stedebouw volgens zijn artistieke grondbeginselen*', Wenen 1889 (vertaling Van der Woud, 1991)

Steenhuis, Marinke, '*Stedenbouw in het landschap. Pieter Verhagen (1882-1950)*', Rotterdam 2007

Woud, Auke van der, '*Een koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*', Amsterdam 2010

Woningbouwvereniging Van Erfgooiers, *'Expositie bouwen naar behoefte, 75 jaar woningwetbouw in Hilversum'*, Hilversum oktober 1987

Artikel uit *Tijdschrift voor volkshuisvesting en stedebouw, uit den kring der bouwvereenigingen, vereenigingsbouw te Hilversum*, 7e jaargang, 1926

Boven, Van en Wentink, D. E., Artikel uit: *Tijdschrift voor volkshuisvesting en stedebouw*, 16e jaargang, september 1935

Overige bronnen:
- Toelichting bij besluit op gezicht van RCE
- Studie Dudok, ten behoeve van bescherming oeuvre Dudok, gemeente Hilversum, RDMZ
- Stukken uit SAGV archief Hilversum
- Diverse naslagwerken van de corporaties

Afbeeldingen:
- veel van de afbeeldingen zijn afkomstig van het Streekarchief Gooi- en Vechtstreek Hilversum

Colofon

Hilversum Oost, Visie Beschermd Stadsgezicht is opgesteld door de gemeente Hilversum in samenwerking met Twan Jütte Stedenbouw en Architectuur.

Auteurs
Annette Koenders
Twan Jütte

Ondersteuning
Kim Grift
Nicoline van der Kooij

Gemeente Hilversum
Dudokpark 1
Postbus 9900
1201 GM Hilversum
www.hilversum.nl

Twan Jütte Stedenbouw en Architectuur
Voorstraat 94
2611 JT Delft
www.beeldkwaliteit.nl

Hilversum Oost

Gemeente Hilversum 2012